

JEDNOJAZYČNÝ VÝKLADOVÝ SLOVNÍK ŽÁKŮ

Miroslav Klusák

OBSAH

1. ÚVOD

1.1. Pasportizace dat

2. KVALITATIVNÍ ANALÝZA DAT

2.1. „Co znamená slovo x?“

2.2. „Co znamená slovo pomeranč?“

2.3. „Co znamená slovo odpočinek?“

2.4. „Co znamená slovo župan?“

2.5. „Co znamená slovo hůl?“

3. TRADICE KOLONIZOVANÁ VS. TRADICE KOLONIZUJÍCÍ

4. VÝKLAD VÝZNAMU SLOVA JAKO KULTURNÍ PROBLÉM

4.1. Jazyková hodnota

5. ZÁVĚR

PŘÍLOHA

1. ÚVOD

Při teoretizaci nároků kladených na vývoj schopností žáků výukou prvouky v 1. a 2. ročníku se ukázalo být funkční pojetí závazné struktury věcného obsahu výuky jako úkolu, který spočívá v ucelování encyklopedického slovníku žáků. „Encyklopedický slovník žáků“ není v tomto pojetí míněn jako metafora, ale jako žánr sémiotické funkce (tak, jak je definována např. ve vývojové psychologii J. Piageta).

Pro teoretizaci dalšího vývoje učení navazujícího na prvouku ve 3. až 5. ročníku se jeví jako výhodné propracovat aparát sémiologické analýzy na jednojazyčných výkladových slovnících žáků, vůči nimž by bylo možné komparací lépe kvalifikovat to, co si žáci osvojují v žánru encyklopedickém a v dalších žánrech oborových odborných pojednání.

Empirickým materiálem pro tento krok byly odpovědi žáků ve slovníkovém subtestu Stanford-Binetova inteligenčního testu z 1. a 2. ročníku. Teoretickou oporou bylo Jakobsonovo pojetí jazykových funkcí, zvláště metajazykové, a de Saussureovo pojetí synchronní lingvistiky, koncipované jako součást sociální a v důsledku toho i obecné psychologie, zvláště jeho teorie jazykové hodnoty.

1.1. PASPORTIZACE DAT

Výchozí korpus dat představují mé záznamy z testování dětí jedné třídy pražské ZŠ Stanford-Binetovým inteligenčním testem v 1. a 2. ročníku jejich školní docházky. Třída a škola (Bílá) jsou blíže popsány v textu „*První třída. Příloha závěrečné zprávy o řešení grantového projektu GA ČR 406/94/1417*“ (Praha 1997). Výsledky statistické analýzy výkonů žáků ve slovníkovém subtestu za 1. a 2. ročník jsou prezentovány v textu „*3. třída. Příloha závěrečné zprávy o řešení grantového projektu GA ČR 406/97/0870*“ (Praha 1998; v obou případech je kolektivním autorem Pražská skupina školní etnografie). V tomto textu pak pracuji pouze s odpověďmi 30 žáků 1. ročníku a 29 žáků 2. ročníku na otázku „Co znamená

slovo pomeranč?“ ; „Co znamená slovo odpočinek?“; „Co znamená slovo župan?“ a „Co znamená slovo hůl?“. Celkem se tedy jedná o 472 výpovědí.

2. KVALITATIVNÍ ANALÝZA VÝKLADŮ VÝZNAMU SLOV

2.1. „CO ZNAMENÁ SLOVO X?“

Když žáci ve slovníkovém subtestu Stanford-Binetova inteligenčního testu odpovídali na tuto otázku, mělo by jejich sdělení plnit především *metajazykovou funkci*, mělo by být podřízeno zaměřením na *kód* -v Jakobsonově terminologii.¹ Pro teoretizaci analyzovaného jednání žáků však nepovažuji za tolik zajímavé ani tak samotné Jakobsonovy termíny, jako jeho chápání metajazykové funkce, metajazyka.²

I bez zavedení Jakobsonovy terminologie bych totiž mohl ke zkoumanému jednání žáků zaujmout teoretické hledisko, dle kterého bych mohl v analýze pokročit dále za v testu navržené tři, resp. dvě kategorie odpovědí: *plus x minus*.³ Na základě analogie výkladů podávaných žáky a výkladů profesionálních lexikografů, autorů jednojazyčných výkladových slovníků, bych o jednání žáků mohl uvažovat jako o laické a dětské lexikografii, a dále pokračovat v analýze **žakovských lexikografických praktik pomocí teorie lexikografie profesionální**.⁴

Jakobson však uvádí inspirativní tvrzení o vzájemném poměru, *opozici*, metajazykové a poetické funkce: „*Básnictví a metajazyk jsou však navzájem v diametrální opozici: v*

---

¹ Podle Jakobsona je každá řečová událost, každý akt slovní komunikace konstituován šesti **činiteli**. Jsou to: *mluvčí, adresát, sdělení, kontext, kód a kontakt*. Jestliže tento autor píše, že: „*Každý z těchto šesti činitelů určuje jinou jazykovou funkci. Rozlišujeme šest základních aspektů jazyka, těžko bychom však našli jazykové sdělení, jež by plnilo pouze jedinou funkci. (...) Slovesná struktura závisí v první řadě na funkci dominantní.*“ - chtělo by se mi k tomu dodat, že mám-li rozumět prvním tvrzením tak, že všech šest činitelů se účastní na **každé** řečové události, měl bych dalším citovaným úvahám rozumět tak, že i každé jazykové sdělení musí plnit **všechny** uvedené funkce, které však nemusí být vzhledem k *dominantní* orientaci (a rozsahu?) explicitně, formálně vyjádřené. Jednotlivé **funkce** odpovídající zmíněným šesti činitelům pak Jakobson pojmenovává: *emotivní, konativní, poetická, poznávací, metajazyková a fatická*. (Jakobson R.: *Poetická funkce*. Jinočany, Nakladatelství H&H 1995, s.77 a dále.)

² Autorství termínu navíc zřejmě patří Tarskému: „*Moderní logika činí rozdíl mezi dvěma rovinami jazyka, „předmětovým jazykem“, který mluví o předmětech, a „metajazykem“, pojednávajícím o jazyce -podle známého termínu, vytvořeného Alfredem Tarskim.*“ (Tamtéž s. 80.)

³ Podle příručky k testu tedy mohou jen uvažovat o tom, zda proband podává odpověď, která je totožná či podobná k případům uvedeným jako příklady ne/znalosti významu daného slova. „Q“ je typ nezařaditelné odpovědi, při kterém je nutné zadat doplňující otázku. Např. pro první podnětové slovo „pomeranč“ vypadá klíč k určování kategorie následovně:

„*PLUS* *Ovocie. Južné (teplokrajné) ovocie. Je guľatý. Je zdravý. Je to na jedenie. Možno to piť. Má pomarančovú (žltú) farbu. Ako mandarínka.*

Q *Pomaranč.*

MÍNUS *Citrón. Je červený.*“

(Terman L.M., Merrillová M.A.: *Stanford-Binetova inteligenčná škála. Príručka k tretej revízií -forma L-M*. Bratislava, Psychodiagnostické a didaktické testy, N.P. 1972, s.160.)

⁴ V teorii profesionální lexikografie mohou nalézt např. jeden či více popisů *typů výkladu významu, typů výkladu nociónálních sémémů* či *metod popisu nociónálního významu*, které bych mohl použít k pokusu o kvalifikaci a kategorizaci žakovských odpovědí, a to s jemnějším a kvalitativně bohatším rozlišováním než dle příručky k testu. (Viz *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha, Academia 1978, s.791; Filipec J.: *Teorie a praxe jednojazyčného slovníku výkladového*. In: *Manuál lexikografie*. Jinočany, Nakladatelství H&H 1995, s.34-35; a Hladká Z.: *Lexikologie*. -In: *Příruční mluvnice češtiny*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1997, s.77.)

metajazyku je řady využito k vytvoření rovnosti, v básnictví je rovnosti využito k vybudování řady.⁵ Setkává-li se metajazyková funkce s poetickou v opozici přes fundamentálnější kvalitu slovní komunikace, přes *dvoustrannou povahu řeči*,⁶ spočívá-li poetická funkce v konstrukci řady prostřednictvím rovnosti a metajazyková v konstrukci rovnosti prostřednictvím řady, není potom namístě uvažovat o metajazykové funkci, o metajazyku, také jako o poetické funkci, třeba jako o básnictví „naruby“? Není pak namístě uvažovat o **praktikách tvorby výkladů nociónálních významů jazykovými prostředky jako o sděleních a analyzovat jejich „poetiku“**? Tj. není namístě analyzovat **struktury činnosti vytvářející sdělení „kódu poznávací funkce daného slova“**, tj. též „sdělení kódu“ *poznávací funkce daného slova*, či lépe sdělení v kódu poznávací funkce daného slova, nebo ještě lépe **-sdělení v kódu v daném sdělení kódu poznávací funkce daného slova**? A je-li takové uvažování namístě, jak by vypadala analýza výkladu významu slov z tohoto teoretického hlediska? A byla by vůbec v něčem odlišná od analýzy z hlediska teorie profesionální lexikografie? Nejdříve je asi nutné nalézt odpověď na čtvrtou z položených otázek, aby bylo možné zodpovědět poslední a vyvodit závěr pro první tři.

Jakobson tedy píše o tom, že „*metajazyk vytváří řady ekvivalentních jednotek, když totiž kombinuje synonymické výrazy do výroků o rovnosti: $A = A$ (Klisna je samice od koně).*“⁷ Ze dvou **základních operací**⁸ je *kombinace a kontextuace* použita k vytvoření takového **kontextu, takové jazykové jednotky, jejímž sdělením je vztah podobnosti dvou kombinovaných výrazů, a to podobnosti povahy ekvivalence synonym.**⁹ Druhá ze základních operací, *selekce a substitute*, jakoby přešla do modu virtuality, *in abscentia*, když z tohoto modu do realizace, *in praesentia*, vyjde její kód, obecná a závazná množina substitucí dané jazykové jednotky, resp. její jedna položka (alternativa spojená podobností stupně ekvivalence synonym), resp. mluvčím (re)konstruovaná jako závazná pro „obec“ s adresátem. Neboť „ $A = A$ “ přece nemohu považovat za symbolický zápis operace selekce a substitute, resp. provedení volby z alternativy významem ekvivalentních jazykových jednotek. Spíše je to proklamace této alternativy (tj. možnosti volby mezi dvěma či více způsoby řešení), resp. proklamace závazného vymezení a tedy i omezení možností volby, resp. **proklamace kódu, jako předpisu selekce a substitute jazykových jednotek.** (V citaci se také píše, že se jedná o *výroky o rovnosti.*)

Analýza tvorby výkladu významu slov ze zvažovaného teoretického hlediska, tj. analýza poetických významotvorných operací podílejících se na této tvorbě, se zdá být vyčerpaná dříve, než jsem ji použil na daný empirický materiál, když zvažím, že jedinou kvalitativní proměnlivost by mohly přinášet věcné koreláty v kódu spojených slov, neboť tvorba těchto kódů se jeví jako probíhající zcela mimo tvorbu jejich *sdělení* (např. jako konstatování redundance různého pojmenování jedné empirie, jednoho názoru). Stačí však,

⁵ Jakobson R.: c.d. s.83.

⁶ Tamtéž s.57.

⁷ Tamtéž s.83.

⁸ Podle Jakobsona: „*Každý jazykový znak předpokládá dva způsoby uspořádání.*

1. **KOMBINACE.** *Každý znak se skládá z dílčích znaků a/nebo vystupuje jen v kombinaci s jinými znaky. Z toho vyplývá, že každá jazyková jednotka zároveň tvoří kontext pro jednodušší jednotky a/nebo nachází svůj kontext v jazykové jednotce komplikovanější. Každé aktuální seskupení jazykových jednotek poutá tudíž tyto jednotky do jednotky vyššího řádu: kombinace a kontextuace (contexture) jsou dvě stránky téže operace.*

2. **SELEKCE.** *Výběr z alternativ předpokládá možnost substitute jedné alternativy jinou alternativou, která je té první alternativě ekvivalentní z jednoho hlediska a z jiného se od ní liší. Selekce a substitute jsou dvě stránky téže operace.*“ (Tamtéž s.58-59.)

⁹ Pro Jakobsona je podobnost škálou stupňů „*od ekvivalence synonym až po společné významové jádro vlastní antonymům*“ (Tamtéž s.59.)

abych své představy o struktuře operací vstupujících do výkladu slov použil na analýzu citovaného příkladu s *klisnou*, a zjistím, že je to skutečně jen zdání.

Symbolický zápis obecného vzorce proklamace kódu „A = A“ nevyčerpává ani jako vzorec **konstrukci** daného výroku o rovnosti. Spíše je to jakési řešení daného výroku či zkouška potvrzující řešení rovnice, jakási obdoba matematického „1 = 1“ (ke kterému by v daném případě bylo možné dojít např. řešením rovnice „A = (1/2 + 1/2) x 1/2“). Případně by se mohlo jednat o abstraktní ideál, k jehož dosažení nemusí mít ani mluvčí, ani jazyk vypracované prostředky. I když se totiž soustředím na to, že „A“ v daném vzorci neoznačuje ani slova- stejné znaky (*klisna* = *klisna*), ani jazykové jednotky stejného řádu *komplikovanosti* (slovo = slovo), ani jazykové jednotky jako takové (slovo = syntagma), ale že označuje právě významy jazykových jednotek, nemohu se zároveň držet **doslovného chápání** kvality povahy podobnosti kombinovaných výrazů - **ekvivalence synonym**. Synonymum *klisny* v českém jazyce není *samice*, ani *samice (od) koně*, ale *kobyly* či *hřebice*.¹⁰

Je tedy řešením oprava oné problematické části teorie doplněním kvalifikace povahy podobnosti kombinovaných výrazů na „**ekvivalence synonym či jí na roveň postavené**“? Zdá se, že ano. Kdybych předpokládal, že do výroku o rovnosti je dosazován výraz, který **mimo tento kontext nemá povahu synonyma**, musel bych zároveň předpokládat, že se do hry z virtuálního modu opět vrací operace selekce a substituce, při které se k substituci synonyma (event. i chybějícího ve slovníku mluvčího či ve slovníku českého jazyka) vybírá slovo s odlišným významem. Jedná se tedy o slovo, které je možné **použít jako synonymum jen v přeneseném významu**.¹¹ To už jsem ale u další operace, resp. operací, které jsou v teorii poetiky analyzované jako básnické, poetické, tropy, obraty, u kterých se kromě „věcného hlediska“ rozlišuje i **kvalitativní proměnlivost konstrukčního principu metafory, ironie, metonymie a synekdochy**.¹²

Zvážím-li tedy, že dle této teorie jsou básnické obraty analyzovatelné i v lexikalizované podobě (ať už v rámci polysémie či ztráty původního významu), nevidím důvodu proč si této proměnlivosti nevšímat v případě dané substruktury operací konstrukce kódu. **Dokonce si myslím, že teprve teď, díky sdělení povahy kodifikované selekce a substituce faktickou selekcí a substitucí, in praesentia, může být výrok o rovnosti funkční jako kód poznávací funkce daného slova.**

V citovaném příkladu pak mohu kvalifikovat výraz *samice* jako synekdochu, a to typu pojmenování druhu rodem (spíše než exempláře druhem, jedince skupinou, skupiny institucí či všeobecně části celkem). Navíc je tato synekdocha dále **vznamotvorně přetvořena přívlastkem**, který dle širšího kódu českého jazyka (než je lexikální kód) má být srozumitelný jako výsledek *vynechání přísudkového výrazu*, jako **elipsa věty**. V daném případě by se jednalo o větu „Samice je od koně“, která je ekvivalentní s větou „Samice přísluší koni“.¹³ Kdybych tedy aplikoval na daný příklad výrok proklamujícího kód slova *klisna* školský požadavek „*Mluv celou větou!*“, měl bych dostat konstrukci „Klisna je samice, která přísluší

¹⁰ Klisna - „*I. samice koně domácího; kobyly, hřebice*“ (Slovník spisovného jazyka českého. I A - G. Praha, Academia 1989, s.328); kobyly - „*I. samice koně domácího; klisna, hřebice*“ (tamtéž s.343); hřebice - „*samice koně; klisna, kobyly*“ (tamtéž s.103).

¹¹ Podle citovaného slovníku, kde samice je „*živočich ženského pohlaví*“ (Slovník spisovného jazyka českého. V R - S. Praha, Academia 1989, s.251.) a ne „*kůň - klisna*“, bych asi tautologickou, cyklickou řadu „A = A“ ztěžil zkonstruoval jen emergencí alternativy z virtuálního modu, když při výkladu slova *samice* neplatí reciprocita vztahu ekvivalence synonym, jako u „*klisna = kobyly = hřebice*“. (Také při deiktickém výkladu by *samici* a *klisně/kobyle/hřebici* odpovídaly jiné názory.)

¹² Srovnej odpovídající hesla v: *Slovník literární teorie*. Praha, Československý spisovatel 1977.

¹³ *Příruční mluvnice češtiny*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1997, s.490 a 506-510; *Slovník spisovného jazyka českého. III M-O*. Praha, Academia 1989, s.441-442.

koni.“ Výsledná konstrukce tedy (de)kóduje *klisnu* jako takového *koně* (rodu), který je *samicí* (druhu), neboť genitiv napomáhá převrácení výchozí funkce přívlastku z atribuce dílčích vlastností substanci na „přívlastnění“ této substance celkem vyššího řádu obecnosti (a to vzhledem k alternativám opačné hierarchie „Klisna je samice, která je kůň“ a pruniku dvou rovnocenných množin „Klisna je samice a kůň.“).

Pro kvalifikaci potenciální analytické produktivnosti zvažovaného teoretického hlediska nyní již mohu dojít k mnohem optimističtějšímu závěru, když zvažím, jaké kvalitativní proměnlivosti kódů může být dosaženo v rámci jejich *sdělení*, tj. poetickými, tj. **slovesnými významotvornými operacemi zapojenými do konstrukce výrazu „významem postaveného na roveň synonymu“**; a že se mi pomocí zvažovaného hlediska může dařit tuto kvalitativní proměnlivost analyzovat.

2.2. „CO ZNAMENÁ SLOVO POMERANČ?“

Slovo *pomeranč* je první v pořadí v testu zadávaných slov a zároveň jedno ze čtyř slov, v nichž u sta procent žáků ve třídě byla skórována správná odpověď. Seřadím-li záznamy odpovědí žáků za první ročník v abecedním pořádku, dostanu následující seznam:

ovoce (+;¹⁴ BJ), *ovoce* (+; BM), *jídlo, oranžové, kulatej* (+; DF), *se jí* (+; DK), *oranžová koule, která se jí* (+; FM), *ovoce* (+; HB), *jí se to, je to kulatý* (+; HG), *ovoce* (+; HM), *jídlo* (+; HP), *ovoce* (+; HT), *ovoce* (+; JE), *plodina, loupe se, jí se* (+; KI), *ovoce* (+; KJ), *kulaté ovoce* (+; KK), *taková koule, jí se a je oranžová* (+; KIP), *je to k jídlu, je kulatý, oranžový* (+; KN), *je to kulatý a jí se to* (+; KP), *ovoce* (+; MK), *ovoce* (+; MM), *ovoce* (+; MT), *ovoce* (+; NA), *jí se to, musí se oloupat, má oranžovou barvu* (+; PB), *ovoce* (+; PR), *oranžovej, jí se* (+; RJ), *ovoce* (+; SchM), *jídlo* (+; SJ), *ovoce* (+; SM), *kulaté ovoce* (+; ŠL), *kulatý, oranžový a jí se to* (+; TK), *je to k jídlu a je to prostě kulička* (+; VH).

Začnu-li z výše popsaného teoretického hlediska analyzovat těchto 30 odpovědí, je nejčastější použitou praktikou (a) **synekdocha ovoce** (BJ, BM, HB, HM, HT, JE, KJ, MK, MM, MT, NA, PR, SchM, SM), tj. 14, resp. 16 případů, započítám-li i její použití v syntagmatu **s vlastnost přisuzujícím přívlastkem - kulaté ovoce** (KK, ŠL). Synekdochu však žáci použili rovněž v případech: (b) *jídlo* (HP, SJ) a *jídlo, oranžové, kulatej* (DF); (c) *plodina, loupe se, jí se* (KI); a (d) *taková koule, jí se a je oranžová* (KIP), *oranžová koule, která se jí* (FM) a *je to k jídlu a je to taková prostě kulička* (VH). Tj. v dalších 7 případech.

Ve zbývajících 7 případech žáci nepřisuzovali „pomeranči“ nějakou novou substantivní identitu, jméno postavené na roveň ekvivalenci synonym, nýbrž „pomeranči“ **přisuzovali:**

-vlastnost - *jí se to, je to kulatý* (HG), *je to k jídlu, je kulatý, oranžový* (KN), *je to kulatý a jí se to* (KP), *jí se to, musí se oloupat, má oranžovou barvu* (PB), *oranžovej, jí se* (RJ), *kulatý, oranžový a jí se to* (TK); pod obě kategorie použitých praktik by připadal již citovaný případ „*jídlo, oranžové, kulatej* (DF)“;

-účel - *je to k jídlu, je kulatý, oranžový* (KN); pod obě kategorie použitých praktik by připadal již citovaný případ *je to k jídlu a je to taková prostě kulička* (VH) (substantivum *jídlo* zde (již/ještě (?)) neplní roli „synonyma“ přímo, nýbrž jen jako člen *adverbiálního výrazu*¹⁵);

¹⁴ „PLUS Ovocie. Južné (teplokrajné) ovocie. Je gulatý. Je zdravý. Je to na jedenie. Možno to piť. Má pomarančovú (žltú) farbu. Ako mandarínka. / Q Pomaranč. / MÍNUS Citrón. Je červený.“ (Terman L.M., Merrillová M.A.: *Stanford-Binetova inteligentná škála. Príručka k tretej revízii -forma L-M.* Bratislava, Psychodiagnostické a didaktické testy, N.P. 1972, s.160.)

¹⁵ „Tyto přísudky je možné považovat za výsledek nominalizace vedlejší věty vyjadřující účel nějakého prostředku nebo nástroje.“ -*Průruční mluvnice češtiny.* Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1997, s.406. Pokud bych chápal *nominalizaci* jako souhrn operací převodu vedlejší věty na adverbiální výraz a nejen změnu

-činnost¹⁶ - *se jí* (DK), *jí se to, je to kulatý* (HG), *je to kulatý a jí se to* (KP), *jí se to, musí se oloupat, má oranžovou barvu* (PB), *oranžovej, jí se* (RJ), *kulatý, oranžový a jí se to* (TK).

Absenci/prezenci, **ne/přisuzování nové substantivní identity** „pomeranči“, tedy považují za **kritérium, dle kterého stojí za to rozlišit mezi praktikami** použitými právě citovanými 7 žáky a 23 ostatními; i když se mohou jinak jevit jako ekvivalentní (např. *plodina, loupe se, jí se* (KI); a (d) *taková koule, jí se a je oranžová* (KIP)). Proč? Protože tito žáci, když místo toho, aby „pomeranči“ přisuzovali ekvivalenci synonyma či jí na roveň postavené s jinou jazykovou jednotkou, přisuzovali pomeranči přímo nějakou vlastnost, účel či činnost, **jakoby nechápali pravidla dané řečové hry**.¹⁷ Tito žáci tedy **jakoby disponovali chudším, méně propracovaným kódem**, než jejich spolužáci. Pokud se dá v jejich případě vůbec ještě uvažovat o tom, že jejich sdělení nějak plní metajazykovou funkci ve vztahu ke slovu „pomeranč“, tj. že **není jen zcela libovolným sdělením o předmětu?**

Povaha odpovědí žáků ve druhém ročníku, tj. stejných žáků, ale zkušenějších o cirka rok školní výuky, se zdá podporovat uvedené závěry. Seřadím-li opět záznamy jejich odpovědí v abecední pořádku, dostanu následující seznam:

ovoce (+; BJ), *ovoce* (+; BM), *oranžovej a štavnatej* (+; DF), *takovej kulatej, vitamínovej, oranžovej a štavnatej* (+; DK), *ovoce* (+; FM), (HB -přechod na jinou školu po 1. ročníku), *ovoce* (+; HG), *ovoce* (+; HM), *k jídlu* (+; HP), *ovoce* (+; HT), *ovoce* (+; JE), *ovoce* (+; KI), *podstatné jméno, ovoce* (+; KJ), *ovoce* (+; KK), *ovoce* (+; KIP), *jídlo* (+; KN), *ovoce* (+; KP), *ovoce* (+; MK), *jídlo* (+; MM), *ovoce* (+; MT), *plod* (+; NA), *ovoce, taková oranžová kulička* (+; PB), *bobule* (+; PR), *zelenina* (+; RJ), *ovoce* (+; SchM), *jídlo* (+; SJ), *ovoce* (+; SM), *ovoce* (+; ŠL), *ovoce* (+; TK), *ovoce* (+; VH).

Z 29 odpovědí byla (a) **synekdocha ovoce** (BJ, BM, FM, HG, HM, HT, JE, KI, KJ, KK, KIP, KP, MK, MT, PB, SchM, SM, ŠL, TK, VH) použita ve 20 případech; a spolu s ironií **zelenina** (RJ) v 21 případě. Z toho jednou v kombinaci s alternativní synekdochou, která se vyskytla již v prvním ročníku - *ovoce, taková oranžová kulička* (PB), a jednou s novým obratem (synekdochou) - **podstatné jméno, ovoce** (KJ). Další synekdochy: (b) **jídlo** (KN, MM, SJ); (c) **plod** (NA); (d) **bobule** (PR) -byly použity v 5 případech. Na **přímé přísudky**: vlastnosti (*oranžovej a štavnatej* (DF), *takovej kulatej, vitamínovej, oranžovej a štavnatej* (DK)) a účelu (*k jídlu* (HP)) -zbyly již jen 3 případy.

Přechodem od lexikografických praktik přímého přisuzování k synekdochám tedy žáci jakoby potvrzovali, že vývoj v této činnosti je věcí kultivace jejich schopnosti dostát pravidlům dané řečové hry -proklamace kódu. A dále, že se tato **schopnost kultivuje ve směru, který považují za ideál lexikografické tradice profesionálních jednojazyčných výkladových slovníků**, tj. ve směru „rodo-druhové“, aristotelovské definice (vs. např. definice operacínální či induktivní), přesněji, ve **směru více či méně volného operování dle ideálu významotvorného vzorce této tradice.**

---

slovesa na podstatné jméno, uvažoval bych zároveň o elipse - „(určen//slouží) **k** tomu, aby (jej někdo **jedl**//byl **jeden**)“¹⁶. V analyzovaném případě bych tudíž také mohl uvažovat o tom, že *jídlo* plní roli „synonyma“ přímo, ale spíše jako metonymie, s její ústřední náplní „řazením“, a tedy vztahotvornými procesy různých kvalit; tedy spíše než jako synekdocha, s její ústřední náplní „řádem“, a tedy jediným procesem nadřazování a podřazování, resp. „požírání a vyvrhování“ substancí.

¹⁶ Díky *reflexivní formě slovesné* je ovšem srozumitelné, že podnět není *agens*, ale *patiens*, že se jedná o *sekundární subjektovou diatezi*, že „pomeranči“ se přisuzuje spíše činnost příslušná mu jako předmětu, tedy vlastně spíše účel, než aktivita v pravém slova smyslu. (Srovnej - c.d. s.522 a dále.)

¹⁷ Termín přebírám z -Wittgenstein L.: *Filosofická zkoumání*. Praha, Filosofický ústav AV ČR 1993.

Jak však tato teorie obстоjí, budu-li ji triangulovat analýzou odpovědí na další testovaná slova?

2.3. „CO ZNAMENÁ SLOVO ODPOČINEK?“

Slovo *odpočinek* je v testu sice až 4. v pořadí, následuje však *pomeranč* ve skupině slov, v nichž u sta procent žáků ve třídě byla v prvním ročníku skórována správná odpověď. Seznam záznamů odpovědí žáků v abecedním pořádku má následující podobu:

někdo odpočinout po práci (+; ¹⁸BJ), *odpočívá, když spí* (+; BM), *že musí odpočinout, po obědě, po jídle* (+; DF), *že chvílku si chci zdrímnout* (+; DK), *když po obědě si lehnu do postýlky* (+; FM), *že když je unavený z práce si lehne a dívá na televizi* (+; HB), *lehnout si* (+; HG), *spaní* (+; HM), *někdo chce spát* (+; HP), *do postele* (+; HT), *jako když se odpočívá, někdo jde ležet* (+; JE), *leží* (+; KI), *leží, nemusí nic dělat* (+; KJ), *že si někdo lehne* (+; KK), *že někdo spí* (+; KIP), *když někdo spí* (+; KN), *když někdo je unavený a dal si odpočinek* (+; KP), *unavený, tak si lehneš* (+; MK), *po práci je unavený si chce lehnout* (+; MM), *někdo si lehne, jde spát a přitom odpočívá* (+; MT), *spánek* (+; NA), *když je někdo unavený a chce se mu spát, tak si jde lehnout* (+; PB), *někdo odpočívá, třeba spí* (+; PR), *že furt seděj, že furt pracují a že sou unavený* (+; RJ), *když je někdo ospalý a jde si lehnout* (+; SchM), *že se vyspím* (+; SJ), *že deš do postele a usneš* (+; SM), *někdo unavený a spinká* (+; ŠL), *měl dlouhou práci a potřebuje si odpočinout* (+; TK), *že někdo odpočívá, třeba v posteli nebo u televize* (+; VH).

Synekdochu použili žáci jen ve 2 případech - *spaní* (HM) a *spánek* (NA). Na rozdíl od principu *totum pro parte*, tj. principu pojmenování pomeranče ovocem, však použili opačný princip *pars pro toto*.

Nejčastěji však žáci nepoužili ani přímé přisuzování vlastností či dějů „odpočinku“, ale **přisuzování (kořene jmenotvorné transpozice) - „odpočinouti si“ či „odpočívát“ subjektu** (živé bytosti). K tomu použili strukturu, kterou mohou chápat jako vedlejší přísudkovou větu, větu samu o sobě sice podmíněnou, avšak tvořící neslovesnou část přísudku ekvivalence - „*Odpočinek je, že/když...*“ (že spojky uvozující vedlejší větu jsou někdy neuvedené či jen nezaznamenané, považují za irelevantní).

Žáci tento děj přisuzovali v 8 případech nespecifikovaně neurčitému subjektu - „*někdo*“: a to jednak (a) s použitím dokonavého vidu (a významově pomocných -modálních-sloves) - *někdo odpočinout po práci* (BJ), *že musí odpočinout, po obědě, po jídle* (DF), *měl dlouhou práci a potřebuje si odpočinout* (TK); jednak (b) s použitím vidu nedokonavého - *odpočívá, když spí* (BM), *jako když se odpočívá, někdo jde ležet* (JE), *někdo si lehne, jde spát a přitom odpočívá* (MT), *někdo odpočívá, třeba spí* (PR), *že někdo odpočívá, třeba v posteli nebo u televize* (VH).

Případně v dalších 17 případech žáci **přisuzovali subjektu synekdochy tohoto slovesa**.¹⁹ a to (a) jednak opět nespecifikovaně neurčitému subjektu - (aa) *někdo chce spát* (HP), *že někdo spí* (KIP), *když někdo spí* (KN), *někdo unavený a spinká* (ŠL) a (ab) *že když*

¹⁸ „PLUS Oddych. Oddych v práci. Lahnúť si. Spánok. Oddych po únave. / Q Ked' niekto odpočívá. Nedela je na odpočinok.“ (Terman L.M., Merrillová M.A.: *Stanford-Binetova inteligenčná škála. Príručka k tretej revízii -forma L-M.* Bratislava, Psychodiagnostické a didaktické testy, N.P. 1972, s.161.)

¹⁹ Což bych mohl argumentovat nejen slovníkovými výklady, ale i tím, že doplňky tohoto slovesa v právě uvedených případech, mají pro žáky zřejmě funkci přístavku-výčtu (*někdo odpočívá, třeba spí* (PR), *jako když se odpočívá, někdo jde ležet* (JE)).

je unavený z práce **si lehne** a dívá na televizi (HB), **lehnout si** (HG), **leží** (KI), **leží**, *nemusi nic dělat*²⁰ (KJ), **že si někdo lehne** (KK), *po práci je unavený, si chce lehnout* (MM), **když někdo je unavený a chce se mu spát, tak si jde lehnout** (PB), **když je někdo ospalý a jde si lehnout** (SchM) (zde s významově pomocnými modálními a fázovými slovesy); jednak (b) spíše jen rétoricky specifikované 1. či 2. osobě - (ba) **že chvilku si chci zdřímnout** (DK), **že se vyspím** (SJ), **že deš do postele a usneš** (SM), a (bb) **když po obědě si lehnu do postýlky** (FM), *unavený, tak si lehneš* (MK).

Pro zbývající 3 případy myslím platí, že „do postele“ (HT) je natolik nekvalitní záznam, že nemá smysl jej analyzovat. A že, pokud je záznam výpovědi „že furt seděj, že furt pracujou a že sou unavený“ (RJ) dostatečně úplný, mohl by společně s „když někdo je unavený a dal si odpočinek“ (KP) zakládat kategorii praktik, ve které pro kód substantiva *odpočinek* není ani tak podstatná jeho de-nominalizace a přisouzení subjektu, jako jeho **sřetězení** (po -příčinné či časové- metonymické linii) s „únavou“ (resp. „ospalostí“) a/nebo „prací“ či „jídlem“ (kterou žáci použili v kombinaci v deseti z předchozích případů).

Seřadím-li opět záznamy odpovědí daných žáků ve druhém ročníku v abecedním pořádku, dostanu následující seznam:

odpočívát, ležím a čtu si (+; BJ), *odpočívání, spaní* (+; BM), *ležení* (+; DF), *někdo si chce chvilku odpočinout, že je unavený* (+; DK), *že si třeba někam hačnu, uvařím si kafičko a odpočívám od práce* (+; FM), (HB -přechod na jinou školu po 1. ročníku), *když jsem hodně utahaná, tak bych si ráda odpočinula* (+; HG), *spánek* (+; HM), *spánek* (+; HP), *někdo spí* (+; HT), *odpočívá, chrápe* (+; JE), *ticho* (+; KI), *někdo leží, odpočívá* (+; KJ), *odpočívá, leží* (+; KK), *lehne a nic nedělá* (+; KIP), *spát* (+; KN), *když někdo hodně pracuje, tak potom má odpočinek, byl hodně unavený* (+; KP), *lehne si* (+; MK), *unavený* (+; MM), *odpočívá, leží* (+; MT), *lehnout si* (+; NA), *někdo unavený a jde spát* (+; PB), *někdo spí, aby potom moh zase něco dělat* (+; PR), *trošku si lehneme a odpočineme si* (+; RJ), *ospalý, tak si odpočine* (+; SchM), *že si chce někdo odpočinout, protože je unavený* (+; SJ), *když třeba po obědě si du lehnout nebo když spím* (+; SM), *třeba po práci si jde odpočinout* (+; ŠL), *někdo pracoval a už je z toho unavený a chce si lehnout* (+; TK), *někdo odpočívá po obědě* (+; VH).

Synekdochu použili žáci v 5 případech. Jedná se o již z prvního ročníku známé - *odpočívání, spaní* (BM), *spánek* (HM), *spánek* (HP), o neo- či spíše archeologické použití dnes jiným významem obsazeného **ležení** (DF) a o synonymum k nadřazenému „klidu“ - **ticho** (KI). V 9 případech **přisuzovali** žáci „**odpočinouti si**“ či „**odpočívát**“ *někomu* - **někdo si chce chvilku odpočinout**, *že je unavený* (DK), *odpočívá, chrápe* (JE), *někdo leží, odpočívá* (KJ), *odpočívá, leží* (KK), *odpočívá, leží* (MT), *ospalý, tak si odpočine* (SchM), **že si chce někdo odpočinout**, *protože je unavený* (SJ), *třeba po práci si jde odpočinout* (ŠL), **někdo odpočívá po obědě** (VH); ve 3 případech 1. osobě - **že si třeba někam hačnu, uvařím si kafičko a odpočívám od práce** (FM), *když jsem hodně utahaná, tak bych si ráda odpočinula* (HG), *trošku si lehneme a odpočineme si* (RJ). V 6 případech přisuzovali *někomu* synekdochy tohoto slovesa - **někdo spí** (HT), **někdo unavený a jde spát** (PB), **někdo spí, aby potom moh zase něco dělat** (PR) a **lehne a nic nedělá** (KIP), **lehne si** (MK), **někdo pracoval a už je z toho unavený a chce si lehnout** (TK). Ve 2 případech je přisuzovali 1. osobě - *odpočívát, ležím a čtu si* (BJ), *když třeba po obědě si jdu lehnout nebo když spím* (SM). **Samotné metonymické sřetězení** jsem zaznamenal ve 2 případech - *když někdo hodně pracuje, tak potom má odpočinek* (KP), *unavený* (MM) (celkem v jedenácti případech). Nově jsem zaznamenal 2 (resp. 3 s již jednou započítaným případem) případy použití **infinitivu** - *odpočívát, ležím a čtu*

²⁰ Což je případ, který bych mohl považovat za současné unikátní použití synonyma slovesa „odpočinout si“, s vlastní složitou strukturou negace významu slova „práce“.

si (BJ), *spát* (KN), *lehnout si* (NA); tj. vlastně slovníkové formy sloves, ne-li kondenzátory citovaných vedlejších přísudkových vět.²¹

2.4. „CO ZNAMENÁ SLOVO ŽUPAN?“

Slovo *župan*, 5. v pořadí v testu, je dalším ze skupiny slov, v nichž u sta procent žáků ve třídě byla v prvním ročníku skórována správná odpověď. Seznam záznamů odpovědí žáků v abecedním pořádku má následující podobu:

umeje a nejde spát, vezme si (+;²² BJ), *vykoupe, do něj oblíkne* (+; BM), *když se někdo vykoupá, tak aby si ho mohl vzít* (+; DF), *když se umeješ, tak si ho oblíkneš, abys uschla* (+; DK), *taková dlouhá bunda na šňůrky s kapucou, vlněná, když ze sprchy* (+; FM), *že když se vykoupeš a nemáš ručník, že si vezmeš na sebe župan* (+; HB), *pokrývka přes pyžama* (+; HG), *abys se s tím zahřála, když je zima* (+; HM), *když se vykoupeš nebo u moře, tak si ho vezmeš na sebe, když ti je zima* (+; HP), *oblíkneš na sebe, když se vykoupu* (+; HT), *když se někdo umeje a nechce jít do ručníku, tak si vezme župan* (+; JE), *nosí se na sobě, když vyleze z vany* (+; KI), *jakoby kabát* (+; KJ), *když se někdo vykoupe, tak si vezme župan* (+; KK), *když má sprchu a je mokřej, pak si oblíkne na sebe* (+; KIP), *když vylezeš z vody, tak si ho vezmeš na sebe* (+; KN), *když někdo se myje a bere si na sebe župan* (+; KP), *oblíkneš se přes pyžamo* (+; MK), *vyleze z vany, je mu zima a veme si ho na sebe* (+; MM), *když se vyjde z vany* (+; MT), *kabát* (+; NA), *když se někdo vykoupe, tak si ho obleče* (+; PB), *pyžamo, pyžamo, který vypadá jako šaty* (+; PR), *si to oblečeš před vykoupáním* (+; RJ), *jakoby kabát, ale když někdo osprchuje nebo vykoupe, tak si ho vezme na sebe* (+; SchM), *oblečení na večer* (+; SJ), *když si po koupání, tak je to dobrý na zahřání* (+; SM), *když se vykoupe a vezme si na sebe župan, aby mu nebyla zima* (+; ŠL), *takový plášť, který ma kapucu* (+; TK), *je takový oblečení, když vylezu z vany, tak se do něj voblíknu* (+; VH)

Synekdochu v daném případě použilo 7 žáků - *jakoby kabát* (KJ), *kabát* (NA), *jakoby kabát, ale když někdo osprchuje nebo vykoupe, tak si ho vezme na sebe* (SchM), *takový plášť, který ma kapucu* (TK), *oblečení na večer* (SJ), *je takový oblečení, když vylezu z vany, tak se do něj voblíknu* (VH), *pokrývka přes pyžama* (HG).

Také v dalších 2 případech přisouvali žáci „županu“ novou substantivní identitu, avšak s použitím metafory - *taková dlouhá bunda²³ na šňůrky s kapucou, vlněná, když ze sprchy* (FM), *pyžamo,²⁴ pyžamo, který vypadá jako šaty* (PR).

V 1 případě žák „županu“ přímo přisoudil účel - *když si po koupání, tak je to dobrý na zahřání* (SM).

V 19 případech žáci *župan* (označený podstatným jménem, zájmenem či elipticky nevyřčený nebo jen nezaznamenaný) *začleňovali jako předmět, rozvíjející činnost* (*obléci //*

²¹ Srovnej -*Příruční mluvnice češtiny*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1997, s.752 a dále.

²² „PLUS Domáci plášť. Nosí sa po kúpaní. Domáci oblek (odev). Plášť na pyžamo. Hodnosť v minulom storočí (správca župy). / Q Odev. Obliekame to.“ (Terman L.M., Merrillová M.A.: *Stanford-Binetova inteligenčná škála. Príručka k tretej revízii -forma L-M*. Bratislava, Psychodiagnostické a didaktické testy, N.P. 1972, s.161.)

²³ „podkasaný kabát prostého střihu, většinou u krku uavřený, dnes zpravidla sahající k bokům, svrchní blůza“ (*Slovník spisovného jazyka českého. I A - G*. Praha, Academia 1989, s.186).

²⁴ „noční oblek skládající se z kabátku a kalhot; podobně ušitý ženský plážový nebo domácí úbor“ (*Slovník spisovného jazyka českého. IV P - Q*. Praha, Academia 1989, s.716).

vzítí //brátí // nosit; zahřát), **přisuzovanou subjektu** (živé bytosti: *někdo* // 3. os. j. č. // 2. os. j. č. // *nosí se*²⁵) - *když se někdo umeje a nechce jít do ručníku, tak si vezme župan* (JE), *když se někdo vykoupe, tak si vezme župan* (KK), *když někdo se myje a bere si na sebe župan* (KP), *když se vykoupe a vezme si na sebe župan, aby mu nebyla zima* (ŠL), *že když se vykoupeš a nemáš ručník, že si vezmeš na sebe župan* (HB); *když se někdo vykoupe, tak si ho obleče* (PB), *vykoupe, do něj oblíkne* (BM), *když se umeješ, tak si ho oblíkneš, abys uschla* (DK), *si to oblečeš před vykoupáním* (RJ), *vyleze z vany, je mu zima a veme si ho na sebe* (MM), *když se někdo vykoupá, tak aby si ho mohl vzít* (DF), *když se vykoupeš nebo u moře, tak si ho vezmeš na sebe, když ti je zima* (HP), *když vylezeš z vody, tak si ho vezmeš na sebe* (KN), *abys se s tím zahřála, když je zima* (HM); *když má sprchu a je mokrej, pak si oblíkne na sebe* (KIP), *oblíkneš na sebe, když se vykoupu* (HT), *oblíkneš se přes pyžamo* (MK), *umeje a nejde spát, vezme si* (BJ), *nosí se na sobě, když vyleze z vany* (KI). (Tuto praktiku však použili též dva žáci v kombinaci se synekdochou - *jakoby kabát, ale když někdo osprchuje nebo vykoupe, tak si ho vezme na sebe* (SchM), *je takový oblečení, když vylezu z vany, tak se do něj voblíknu* (VH); v posledním případě je subjekt označen 1. os. j. č.)

V 1 zbývajícím případě - *když se vyjde z vany* (MT) - jde pravděpodobně opět o nekvalitní záznam odpovědi obdobné předcházejícím devatenácti případům. Ať už předpokládám, že se jedná o fragment či úplnou odpověď, mohu daný případ vzít za základ kategorie **metonymické sřetězení „županu“** (jako „předmětu, který rozvíjí činnosti“) **se „zimou“, „mokrem“, „koupáním“, „sprchováním“ či „mytím“** (jako příčin/podmínek v její minulosti) **a „sucha“ či „tepla“** (jako účelu v její budoucnosti). K této kategorii praktik bych však nezapočítával jen šestnáct případů (z devatenácti právě analyzovaných), které odpovídají danému vzorci časové souslednosti, ale též další dva případy s odlišnou časovou relací - *když někdo se myje a bere si na sebe župan* (KP), *si to oblečeš před vykoupáním* (RJ). (Tj. z daných devatenácti bych do této kategorie nezapočítával jen - (MK).) Navíc bych mohl uvažovat o tom, že tuto praktiku použili i další tři žáci v kombinaci se synekdochou a přisuzováním účelu „županu“.

Záznamy odpovědí daných žáků ve druhém ročníku seřazené v abecedním pořádku dávají následující seznam:

teplej kabát (+; BJ), *oblečení* (+; BM), *jakoby to, kabát* (+; DF), *jakoby kabát, který se nosí, když někdo vyjde z vany* (+; DK), *takový oblek, třeba si ho беру, když si meu hlavu* (+; FM), (HB -přechod na jinou školu po 1. ročníku), *když mi je zima a jsem v pyžamu a nechce se mi spát* (+; HG), *oděv, letní, k vodě* (+; HM), *když vylezu z vany nebo někde z vody, tak aby mi nebyla zima* (+; HP), *když někdo je po koupání, tak si ho vezme na sebe* (+; HT), *aby mi nebylo zima* (+; JE), *kabát* (+; KI), *věc, oblečení* (+; KJ), *lehne si na župan, oblíknout si ho* (+; KK), *kabát* (+; KIP), *oblečení* (+; KN), *když se někdo koupá, tak si na sebe vezme něco podobného jako pyžamo* (+; KP), *když z postele* (+; MK), *když se vykoupu* (+; MM), *z vany, si přes sebe hodím župan* (+; MT), *když si vylezu z vany* (+; NA), *když se někdo vykoupe, tak si to dá na sebe, takovej dlouhej plášť* (+; PB), *když někdo jde se koupat, tak si to dá na topení a potom s tím jde lehnout* (+; PR), *jakoby ručník, ale je to na tělo, připravuje se na koupání* (+; RJ), *když osprchuje, pyžamo a přes to župan* (+; SchM), *oblečení noční* (+; SJ), *že když se*

²⁵ Reflexivní *se* zde mohou číst jako plnicí funkci deagentizace v zájmu zevšeobecnění - „*a to proto, že jím je míněn kdokoli, kdo připadá v úvahu vzhledem k ději popisovanému ve větě.*“ (Příruční mluvnice češtiny. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1997, s.528.) Mohu tudíž větu číst jako *bezpodmětovou větu sekundární, derivovanou* od věty s podmětem „*kdokoli // všichni // každý // lidé // apod.*“ (srovnej c.d. s.388).

vykoupu, takový kabát (+; SM), někdo vyleze z vany, tak si vezme župan (+; ŠL), věc, u bazénu, když se jdete vykoupat (+; TK), když se někdo vykoupe, tak, aby mu nebyla zima, si vezme župan (+; VH).

Synekdochu použili žáci ve 13 případech - *kabát* (KI, KIP), *jakoby to, kabát* (DF), *jakoby kabát, který se nosí, když někdo vyjde z vany* (DK), *že když se vykoupu, takový kabát* (SM), *teplej kabát* (BJ), *když se někdo vykoupe, tak si to dá na sebe, takovej dlouhej plášť* (PB), *oblečení* (BM, KN), *oblečení noční* (SJ), *oděv, letní, k vodě* (HM), *věc, oblečení* (KJ), *věc, u bazénu, když se jdete vykoupat* (TK). Ve 2 případech použili **metaforu -takový oblek, třeba si ho беру, když si meu hlavu** (FM), **jakoby ručník, ale je to na tělo, připravuje se na koupání** (RJ). (V případě KP, jehož odpověď již obsahuje (metaforické) přísouzení nové substanční identity „županu“, respektují rozdíl vůči odpovědi SM či PB, v nichž tento akt je spíše samostatným završením či alternativou, než součástí začleňování „županu“ jako předmětu, který rozvíjí činnost přisuzovanou subjektu.) *Župan* (označený podstatným jménem či zájmenem) **začleňovaný jako předmět, který rozvíjí činnost** (*obléci // vzítí // hoditi; lehnouti*), **přisuzovanou subjektu** (*někdo // 1. os. j. č. // 3. os. j. č.*), použili žáci v 8 případech - *někdo vyleze z vany, tak si vezme župan* (ŠL), *když se někdo vykoupe, tak, aby mu nebyla zima, si vezme župan* (VH), *z vany, si přes sebe hodím župan* (MT), *když osprchuje, pyžamo a přes to župan* (SchM), *lehne si na župan, oblíknout si ho* (KK), *když někdo je po koupání, tak si ho vezme na sebe* (HT), *když někdo jde se koupat, tak si to dá na topení a potom s tím jde lehnout* (PR), *když se někdo koupá, tak si na sebe vezme něco podobného jako pyžamo* (KP). S poněkud větší výhradou k platnosti daného kroku, než v případě začlenění záznamu odpovědi SchM do předchozí kategorie praktik, bych mohl považovat za záznamy zlomků odpovědí, používajících začleňování „županu“ jako předmětu, který rozvíjí činnost přisuzovanou subjektu, i následujících 6 případů **samotného metonymického sřetězení** -*když mi je zima a jsem v pyžamu a nechce se mi spát* (HG), *když vylezu z vany nebo někde z vody, tak aby mi nebyla zima* (HP), *aby mi nebylo zima* (JE), *když z postele* (MK), *když se vykoupu* (MM), *když si vylezu z vany* (NA). Metonymické sřetězení županu použili žáci ve třinácti ze čtrnácti právě uvedených případů a ve čtyřech případech v kombinaci se synekdochou či metaforou.

2.5. „CO ZNAMENÁ SLOVO HŮL?“

Slovo *hůl*, 6. v pořadí v testu, je posledním ze skupiny slov, v nichž u sta procent žáků ve třídě byla v prvním ročníku skórována správná odpověď. Seznam záznamů odpovědí žáků v abecedním pořádku má následující podobu:

starej, nosí hůl, aby se mohl opřít (+;²⁶ BJ), *někdo starej, potřebuje hůl, aby neupad* (+; BM), *na chození, když má třeba nohu zlomenou* (+; DF), *někdo je nemocnej, tak to má pod rukou, aby mohl chodit* (+; DK), *když nemůžou chodit, tak se musí podpírat o hůl* (+; FM), *když jdeš do lesa, abys věděl kde je houba* (+; HB), *opora pro starý lidi* (+; HG), *starý pán podpírá* (+; HM), *pro starý lidi, když si zlomí nohu* (+; HP), *když je někdo starej, tak ji drží, když chodí* (+; HT), *když je někdo starej, třeba brácha si zlomil a tak nosil takovou hůl* (+; JE), *taková tyč* (+; KI), *se o ní opírá* (+; KJ), *maj to starý lidi na opírání* (+; KK), *když někdo, pro invalidy, aby mohly chodit* (+; KIP), *jako nějakej klacek takovej* (+; KN), *když babička má bolavou nohu, tak si ji bere* (+; KP), *starej dědeček má hůlku, jako obrácený j* (+; MK), *někdo*

²⁶ „6. Bkuľa. PLUS Palica na podopretie. Hrubá palica. Kyjak. Palica. / Q Je to drevo. Je z dreva.“ (Terman L.M., Merrilllová M.A.: *Stanford-Binetova inteligenčná škála. Príručka k tretej revízii -forma L-M.* Bratislava, Psychodiagnostické a didaktické testy, N.P. 1972, s.161.)

starej, tak si bere hůl, aby se podepřel (+; MM), když se staří lidi nemůžou na nohy, tak mají hůl a takhle se opíraj (+; MT), opěradlo (+; NA), když je někdo moc starej, tak mu ji doporučí doktor, aby nepadnul na zem (+; PB), chodí a pomáhá mu k tomu hůl, člověk nemocnej, třeba nohu (+; PR), pro starý, aby líp chodili (+; RJ), když je člověk starej, tak se opírá o tu hůl (+; SchM), opírání starýho dědečka (+; SJ), dřevo, starý lidi se o něj opíraj (+; SM), někdo nemocnej, s nohou, se o ni opírá, aby nespádl (+; ŠL), kus dřeva trochu ohnutý (+; TK), je takovej klacek, kterej používaj starý lidi, aby mohly chodit (+; VH).

Synekdochu tentokrát použilo 7 žáků - *jako nějakej klacek takovej (KN), je takovej klacek, kterej používaj starý lidi, aby mohly chodit (VH), dřevo, starý lidi se o něj opíraj (SM), kus dřeva trochu ohnutý (TK), taková tyč (KI), opora pro starý lidi (HG), opírání starýho dědečka (SJ).*

Metaforu použili žáci ve 2 případech - *opěradlo (NA), starej dědeček má hůlku, jako obrácený j (MK).*

Přímo přisoudilo „holi“ účel 5 žáků - *na chození, když má třeba nohu zlomenou (DF), pro starý lidi, když si zlomí nohu (HP), když někdo, pro invalidy, aby mohly chodit (KIP), pro starý, aby líp chodili (RJ) když jdeš do lesa, abys věděl kde je houba (HB); činnost 1 žák - chodí a pomáhá mu k tomu hůl, člověk nemocnej, třeba nohu (PR).*

V 15 případech žáci *hůl* (označenou podstatným jménem, zájmenem a nevyřčenou či spíše nezaznamenanou) **začleňovali jako předmět, rozvíjející činnost** (*nosit // míti // bráti // držeti; potřebovati; podpírati // opírati; doporučiti*), **přisouzenou subjektu** (*někdo // člověk // 1. os. č. j.; 3. os. č. mn. // starý lidi; starý pán; brácha; babička; doktor*) -*starej, nosí hůl, aby se mohl opřít (BJ), když je někdo starej, třeba brácha si zlomil a tak nosil takovou hůl (JE), když se staří lidi nemůžou na nohy, tak mají hůl a takhle se opíraj (MT), někdo starej, tak si bere hůl, aby se podepřel (MM), někdo starej, potřebuje hůl, aby neupad (BM), když nemůžou chodit, tak se musí podpírat o hůl (FM), když je člověk starej, tak se opírá o tu hůl (SchM);*

maj to starý lidi na opírání (KK), někdo je nemocnej, tak to má pod rukou, aby mohl chodit (DK), když babička má bolavou nohu, tak si ji bere (KP), když je někdo starej, tak ji drží, když chodí (HT), se o ní opírá (KJ), někdo nemocnej, s nohou, se o ni opírá, aby nespádl (ŠL), když je někdo moc starej, tak mu ji doporučí doktor, aby nepadnul na zem (PB); starý pán podpírá (HM).

(Tuto praktiku však použili také tři žáci v kombinaci se synekdochou a metaforou (VH, SM, MK).)

Metonymické sřetězení „hole“ se „stářím“, „úrazem“ či „nemocí“ a/nebo s „oporou“, „pádem“ a „chůzí“ použili žáci ve třinácti z patnácti právě kategorizovaných případů (tj. kromě KJ a HM, kdy *starý pán*, obdobně jako *staří lidi* či *starý dědeček* atd., považují za pouhé kvalitativní upřesnění substanční identity subjektu, na rozdíl od *někdo starej*, které bych ještě mohl číst jako elipsu od příčiny či podmínky -*když je někdo starej*); a v šesti případech v kombinaci se synekdochou a přímým přisuzováním „holi“ (VH; DF, HP, KIP, RJ, PR). V kombinaci s přímým přisuzováním se navíc jednou objevilo metonymické sřetězení „hledání hub“ s „pochůzkou do lesa“ (HB).

Záznamy odpovědí daných žáků ve druhém ročníku seřazené v abecedním pořádku dávají následující seznam:

to používaj starý lidi, aby se mohli opřít (+; BJ), věc, pomoc lidem, když nemůžou chodit (+; BM), pro starý lidi, aby mohli dobře chodit (+; DF), když má někdo zlomenou nohu, tak se podepře a nezlomí se (+; DK), taková tyč, zahnutá nahoře, o kterou se opíraj lidi, který nemůžou dobře chodit (+; FM), (HB -přechod na jinou školu po 1. ročníku), když někdy starší člověk měl něco s nohou, tak má hůl (+; HG), pomůcka pro nemocné (+; HM), když někdo

starej, potřebuje, má třeba zlomenou nohu, tak si vezme hůl (+; HP), když je někdo starej, tak se opírá o hůl (+; HT), někdo starý (+; JE), opírá (+; KI), opírá (+; KJ), podepírá (+; KK), nemůžou chodit (+; KIP), klacek, pomáhá chodit (+; KN), když někdo má nemocný nohy, tak mu pan doktor pořídí takovou hůlku (+; KP), starý člověk opírá (+; MK), starý opíraj (+; MM), starý, nemocný používaj na opírání (+; MT), když starej dědeček, se opírá (+; NA), někdo starej a musí mít takovou tyč (+; PB), pro starý lidi, který už nemůžou chodit (+; PR), pro starý lidi, aby mohli chodit (+; RJ), někdo starý a má něco s nohou, aby opíral(+; SchM), o co se opírá starej dědeček (+; SJ), dědeček je už starej, tak chodí o holi, když zlomí, tak chodí o holi (+; SM), když je někdo starej, aby se neopíral o barák (+; ŠL), moje babička má taky hůl, takový kus dřeva, kterej je rovnej a nahoře půlkruh (+; TK), když někdo kulhá na nohu, tak se podepírá tou holí (+; VH).

Synekdochu použili žáci v 5 případech - *klacek, pomáhá chodit (KN), moje babička má taky hůl, takový kus dřeva, kterej je rovnej a nahoře půlkruh (TK), taková tyč, zahnutá nahoře, o kterou se opíraj lidi, který nemůžou dobře chodit (FM), pomůcka pro nemocné (HM), věc, pomoc lidem, když nemůžou chodit (BM). Přímo přisoudili „holi“ účel 3 žáci - pro starý lidi, aby mohli dobře chodit (DF), pro starý lidi, který už nemůžou chodit (PR), pro starý lidi, aby mohli chodit (RJ). Hůl (označenou podstatným jménem, zájmenem nevyřčenou či nezaznamenanou) začleňovali žáci jako předmět, který rozvíjí činnost (míti // vzíti; potřebovati; poříditi; podepírati // opírati; choditi; používati), přisuzovanou subjektu (někdo // 1. os. č. j.; starší člověk; starý lidi // 3. os. č. mn.; dědeček // starej dědeček; pan doktor), v 18 případech - když někdy starší člověk měl něco s nohou, tak má hůl (HG), někdo starej a musí mít takovou tyč (PB), když někdo starej, potřebuje, má třeba zlomenou nohu, tak si vezme hůl (HP), když někdo má nemocný nohy, tak mu pan doktor pořídí takovou hůlku (KP), když někdo kulhá na nohu, tak se podepírá tou holí (VH), když je někdo starej, tak se opírá o hůl (HT), dědeček je už starej, tak chodí o holi, když zlomí, tak chodí o holi (SM); o co se opírá starej dědeček (SJ), to používaj starý lidi, aby se mohli opřít (BJ); když má někdo zlomenou nohu, tak se podepře a nezlomí se (DK), když starej dědeček, se opírá (NA), někdo starý a má něco s nohou, aby opíral (SchM), starý, nemocný používaj na opírání (MT), starý člověk opírá (MK), starý opíraj (MM), opírá (KI), opírá (KJ), podepírá (KK). Případy 3 žáků - když je někdo starej, aby se neopíral o barák (ŠL), někdo starý (JE), nemůžou chodit (KIP) - si vzhledem k předpokládané zlomkovitosti záznamu netroufám kategorizovat v rámci předchozích kategorií. Mohu je však připočítat k desíti případům metonymického sřetězení „hole“ se „stářím“, „úrazem“ či „nemocí“ a/nebo „oporou“ v předchozí osmnáctičlenné kategorii (tj. kromě SJ, NA, MT, MK, MM, KI, KJ a KK); a k jednomu případu kombinace se synekdochou (BM).*

3. TRADICE KOLONIZUJÍCÍ VS. TRADICE KOLONIZOVANÁ

Shrnu-li výsledky analýzy odpovědí žáků v 1. a 2. ročníku u slov *pomeranč, odpočinek, župan* a *hůl*, svědčí pro výše uvedený závěr o kultivaci lexikografických praktik žáků ve směru ideálu profesionálního jednojazyčného výkladového slovníku následující fakta: přibývání počtu žáků používajících synekdochu substantiva ve 2. ročníku -u slova *pomeranč* z 23 na 26; u slova *odpočinek* ze 2 na 5 (případně 7, započítám-li (slovníkové formy sloves) infinitivy synekdochy „odpočívati“ (*spát, lehnout si*) za ekvivalentní, neboť jsou natolik „kondenzované“, že je lze kvalifikovat i jako metafory podstatného jména *odpočinek*); u slova *župan* ze 7 na 13. Také rozdíl v počtu žáků používajících synekdochy substantiva u slova *pomeranč* a u ostatních slov v obou ročnících by mohl podporovat daný závěr, a to jako

svědectví o spolupůsobení školní výuky, ve které klasifikace ovoce a zeleniny byla dosti intenzivně procvičovaná, a to již v prvním pololetí 1. ročníku.

Na druhé straně jsou zde fakta, která jednoznačnou platnost tohoto závěru zpochybňují či alespoň žádají určitá omezení této platnosti:

1) Ubývání počtu žáků používajících synekdochy substantiva u slova *hůl* ze 7 na 5 (případně z 9 na 5, pokud za ekvivalentní započtu i dva případy použití metafory (*opěradlo; jako obrácený j*) jako ekvivalentní s přisuzováním nové substantivní identity; tj. jako u některých případů synekdoch abstrahuji od „vzdálenost udržujících“ *jako*);

2) Mezi žáky, kteří nepoužili synekdochu ve 3. ročníku, najdu žáky, kteří ji byli schopni použít již v ročníku 1.: u slova *pomeranč* 2 (DF, HP), u slova *odpočinek* 1 (NA), u slova *župan* 4 (NA, SchM, VH, HG), u slova *hůl* celkem 5 (VH, SM, KI, HG, SJ);

3) Mezi žáky, kteří nepoužili synekdochu ve 2. ročníku u procvičovaného slova *pomeranč*, jsou žáci, kteří ji byli schopni použít ve 2. ročníku u slov, která tak systematicky procvičovaná nebyla -*odpočinek* (HP), *župan* (DF, DK). (To, že se nevyskytl žák, který by byl schopen používat synekdochu u „neprocvičovaných“ slov v 1. ročníku a nepoužíval ji u procvičovaného *pomeranče* ve 2. ročníku, tj. kterého by šlo podezřít až ze svévolného odporu vůči školou podporované kultivaci, zas hovoří spíše pro uvedený závěr.)

Je to především výše naznačená kulturní a vývojová nedisciplinovanost 10 žáků, která zpochybňuje diskutovaný závěr, která vyžaduje teoretickou pozornost. Je to však i má vlastní nedůslednost při jeho artikulaci. K té jsem přistoupil, aniž bych si ujasnil jak to, že - na jedné straně- považuji odpovědi žáků: za podávající snad jen libovolné sdělení o předmětu; za jakoby svědčící o nepochopení pravidla konstrukce sdělení plnicího metajazykovou funkcí proklamací kódu. A zároveň, na druhé straně, uvažuji o tom, že tyto odpovědi jsou také lexikografickými praktikami, že jsou sice méně propracovaným, chudším, ale přece jen kódem. A dále, přes prováděnou kvalitativní analýzu těchto odpovědí, nejen, že stále souhlasím s autory příručky v tom, že nepoužití synekdochy v případě slova *pomeranč* ve prospěch přisuzování typu: „*Je gulatý. Je zdravý. Je to na jenie. Možno to piť. Má pomarančovou (žltú) farbu.*“ -je v našem jazykovém společenství docela oprávněný způsob proklamace kódu selekce a substituce této jazykové jednotky dle jejího významu. Dokonce bych totiž měl sklon - na rozdíl od citovaných autorů- považovat alternativu k synekdoše typu „*Ked' niekto odpočívá.*“ v případě slova *odpočinek* za kvalitativně odlišnou od slovníkového příkladu použití ve větě „*Nedeľa je na odpočinok.*“ a za více oprávněnou praktiku, než přímé přisuzování vlastností či dějů „*pomerančí*“.

Zdá se mi, že teoretickým problémem je otázka pojetí lexikografických praktik žáků. Přesněji, že mi chybí jasnější představa o kritériích určování a kvalitativního rozlišování lexikografických praktik jako takových, tj. představa, která by byla bohatší a uspořádanější, než jen ta, kterou lze shrnout v následujících parametrech: za lexikografickou praktiku považuji odpověď na otázku „Co znamená slovo x?“; a to takovou, která vytváří jazykové jednotky, jejichž sdělení je vztah ekvivalence kombinovaných výrazů, a to výrazů významem postavených na roveň synonymům.

Tato představa se dosud projevila funkční ve vztahu k určení a kvalifikaci těch případů, kdy žáci „x“ přisuzovali novou substantivní identitu. V těchto případech jsem implicitně považoval odpovědi synekdochou za elipsy odpovědi jazykovou jednotkou jejíž sdělení je přece jen vztah ekvivalence kombinovaných výrazů, neboť otázka už v sobě část obecného vzorce ekvivalence obsahuje: otázka „Co znamená slovo x?“ může být ekvivalentní s otázkou „Slovo x znamená...?“. Odpověď v daných případech tedy bylo možné chápat jako součást celku, který tvoří s otázkou. Klíčové však bylo chápání vnitřního řešení ekvivalence, vnitřní

kostrukce výrazu ekvivalentního s „x“ přes příznak použití struktury „rodo-druhov“ definice (synekdocha jako rod za druh, celek za část nebo naopak); byť definice neúplné a ne vědecké (neboť „pomeranč“ je botanicky „plod“). Jak však porozumět dalším „velkým“ kategoriím případů, kdy žáci nepřisuzovali „x“ novou substantivní identitu, ale přímo nějakou vlastnost či když přisuzovali „x“ subjektu bezprostředně nebo zprostředkovaně?

Napadá mi, že v našem jazykovém společenství, v naší kultuře nerozvíjí poetiku ve službách metajazykové funkce jen lexikografická tradice profesionálních jednojazyčných výkladových slovníků, ale též jiné slovesné žánry, z nichž nejstarší je zřejmě **hádanka**. Kdybych tudíž k případům přímého přisuzování vlastností a dějů „pomeranči“ přistupoval jako k případům více či méně volného operování dle slovesného významotvorného vzorce této tradice, mohl bych uvažovat o tom, že se žáci orientovali dle základní struktury hádanky tak, jak ji známe z dětské klasiky „*Peče se to, vaří se to, nejí se to. Co je to? -Špejle od jitrnice.*“. Parafráze rekonstruovaná z výpovědí žáků by mohla mít následující podobu: „*Kulatý je to, oranžový je to, šťavnatý je to, vitamínový je to a jí se to. Co je to? -Pomeranč.*“ Jestliže pak z této struktury vyčlením od konce otázku „Co je to pomeranč?“ -dává předchozí část hádanky odpověď, jejíž zlomky používaly někteří žáci. Ve srovnání s jednojazyčným výkladovým slovníkem, tj. s jeho podobou, kterou znám z provedení profesionální lexikografie, jakoby hádanka byla takovým slovníkem naruby; přece ale jen slovníkem. Tedy alespoň co se týče základní struktury hádanky, jejímž sdělením je zobrazení předmětu, jehož jméno se má uhádnout. Rozhodující v tomto ohledu není ani tak rozdíl ve srovnání se strukturou obohacenou o skutečně básnické metafory -např. „*Co se to leskne v rybníce, komu to spadla čepice? Třpytí se, leskne u sítí, nikdo ji rukou nechytí. -Měsíc.*“.²⁷ Rozhodující je rozdíl vůči kombinovatelné, avšak odlišné struktuře anekdoty, jejímž sdělením je zesměšnění -např. „*Víš jak se řekne samička od holuba? Nudle.*“²⁸

Zatímco hádanka by patřila spíše do rodu různých podob popisu, pro přisuzování „x“ subjektu by se mohl hodit jiný starodávný žánr z rodu vyprávění - **příklad, resp. exemplum**.²⁹ Mohl bych sice diskutovat o tom, zda např. přisuzování typu „když//že někdo odpočívá//leží//spí“ považovat spíše za kořen či spíše za kondenzaci příběhu typu „když//že někdo pracuje//poobědvá a je z toho unavenější//ospalější, tak si odpočine//lehne//vyspí se a potom může zase něco dělat“. V obou případech však nejdříve předpokládám, že se jedná o příznak struktury, jejímž sdělením je zobrazení děje, který *objasňuje* význam určitého slova.

Pokud bych shrnul předchozí úvahy, mohl bych dokonce uvažovat o tom, že **hádanka a exemplum jako slovesné žánry jsou specifické tím, že jsou to svého druhu žánry jednojazyčného výkladového slovníku, totiž jeho podstatné části -výkladu významu slov**.³⁰ A že tyto žánry jsou literárně srovnatelné (tj. co se týče rozšíření a elaborovatelnosti) s „rodo-druhov“ definicí. „Problematické“ odpovědi žáků bych tak nemusel považovat jen za libovolná sdělení o předmětu, náhodné příklady použití slova ve větě nebo náhodná syntaktická spojení. Mohl bych je považovat za **operování v jiné tradici lexikografických praktik výkladu významu slov, než je tradice profesionální lexikografie**. Tradice, o níž se žáci mohli intuitivně opírat, a která by mohla být kvalifikována jako „laická“ jen vzhledem k

²⁷ Hrubín F.: *Špalíček veršů a pohádek*. Praha, Albatros 1974, s.16.

²⁸ Po vyřčení pointy se ovšem směje zadavatel hádanky zhnusení hádajícího. Od žáků 4. ročníku 1997/98.

²⁹ Definovaný je jako „*prozaické vyprávění zpravidla kratšího rozsahu, objasňující určitý morální pojem nebo problém.*“. -*Slovník literární teorie*. Praha, Československý spisovatel 1977, s.103.

³⁰ Že tato linie úvah není zcela neologická a neproduktivní dokazuje dílo A.Jollese *Einfache Formen* z roku 1929, jehož klasifikace jednoduchých forem přešla v klasické referenční dílo teorie literárních žánrů. Zprostředkovanou excerptci myšlenek z tohoto díla podávám v *Příloze*.

„profesionalitě“ autorů knižních vydání jednojazyčných výkladových slovníků, je zřejmě v procesu školní výuky stavěna do postavení tradice kolonizované. Tato kolonizace nemusí však být pro žáky jen věcí zřejmé nedostačivosti, méněcennosti v poznávací funkci jedné ve srovnání s druhou. Tato méněcennost v poznávací funkci nemusí být zřejmá. Tato kolonizace pak může být pocíťována (též) jako kulturní konflikt. Konečně dobrá hádanka, taková, která by měla vtípný obdobný paradoxu špejle jako nejedlé součásti jídla, není kulturně méně přitažlivá než: „špejle (...) 1. tenká dřevěná tyčinka (např. k uzavření jitrnice ap.)“³¹

Tímto však zdaleka nepovažuji úkol v upřesňování představy o kritériích určování a kvalitativního rozlišování lexikografických praktik za vyčerpaný. Za část, která vyžaduje teoretickou pozornost teď považuji zvláště až nadužívanou představu o ideálu profesionálních jednojazyčných výkladových slovníků. A tudíž považuji za vhodné provést v úvodu předpokládanou komparaci svých závěrů s jejich vlastní teorií.

4. VÝKLAD VÝZNAMU SLOVA JAKO KULTURNÍ PROBLÉM

Začnu-li se slovníkem, který používám jako referenční nejčastěji (tj. *Slovník spisovného jazyka českého*. Praha, Academia 1989), zjistím, že ve *Výkladu o uspořádání slovníku* se v § 24 píše:

„**Výklad významu** (významů) slova (tištěný ležatým typem) shrnuje **podstatné významové znaky slova** (zdůraznil M.K.); není to tedy ani věcné poučení (jako ve slovníku naučném), ani logická definice. Jen u některých odborných názvů bývá místo výkladu prostá definice bez nároků na její logickou přesnost a úplnost.

Řídčeji se používá v těch případech, kdy nelze výklad vyjádřit významovými znaky, k vysvětlení významu slov opisu nebo přirovnání (např. **bílý** ... zbarvený jako čistý sníh); v případech, kdy by byl výklad nadbytečný, nahrazuje se synonymem (např. **burcovatel** ... buditel, povzbuzovatel, podněcovatel).“ (s.XII).

Podle kolektivu autorů slovníku, vedeného B.Havránkem, je **normou**,³² ať už v prvním či druhém, řídkém významu slova, vykládat význam slova „slovním vyjádřením *podstatných významových znaků slova*“. A dále, je dle těchto autorů třeba odlišovat tento postup, od jiných možných postupů - *věcné poučení (jako ve slovníku naučném)* a *logická definice* (abstrahuji zatím od „kompromisních“ řešení *prosté definice, opisu, přirovnání a synonyma*). **V čem pak ale spočívá odlišnost těchto tří postupů? V čem spočívá charakteristická kvalita „slovního vyjádření podstatných významových znaků slova“, která tento postup odlišuje od dalších dvou?**

První krok, který by mohl vést k nalezení odpovědi na výše položené otázky, a který mne napadá, je zevrubnější studium citovaného *Výkladu o uspořádání slovníku*. Na dvanácti stranách textu se však autoři k dané problematice již nevyjadřují. Dalším krokem, který mne napadá, je hledání odpovědi na dané otázky v teoretické části jiného jednojazyčného výkladového slovníku, např. mohu prostudovat *Zásady zpracování slovníku ze Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (Praha, Academia 1978, s.779-799).

Podle autorů se lexikální jednotky „zkoumají nikoli jen izolovaně, v abecedním pořadí, např. jako pojmenování jistých skutečností, konkrétních nebo abstraktních jevů nebo jejich příznaků, nýbrž i vnitrojazykovou konfrontací (porovnáváním) i v dílčích souborech, dílčích

³¹ *Slovník spisovného jazyka českého. VI Š - U*. Praha, Academia 1989, s.60.

³² „1. Pravidlo, jehož zachování je závazné, je nějak vynucováno, např. předpisy, zvykem, území... 2. normální stav, obvyklost, normalnost“ (*Slovník spisovného jazyka českého. III M - O*. Praha, Academia 1989, s.377.

jazykových systémech. Tím se zjistí významové prvky (rysy) společně celé skupině a rysy specifické, charakterizující každý člen skupiny, tedy např. význam slovesa jít mezi slovesy pohybu, příd. jména malý proti velký, podst. jména kachna mezi pojmenováními ptáků atd. Abecední slovník tedy předpokládá slovník významových okruhů.“ (s.791). Za prvé, pro pořádek, významový prvek, významový rys jsou pro autory zřejmě synonyma. Za druhé, zkoumání významu lexikální jednotky dle principu: zjistit *společné významové rysy celé skupiny, celého významového okruhu a specifické, charakterizující rysy každého členu* -je podle mne **používání principu „rodo-druhové“ definice pojmu, tj. vymezení významu slova pomocí spojení s rodem a identifikace zvláštnosti druhu.**

Dále, výklad významu údajně: „*formuluje pravidlo užití heslového slova s příslušným významem ve všech kontextových spojeních. Je tedy výklad zároveň kodifikací příslušné sémantické normy.*“ (s.791). Prvnímu tvrzení se však dá těžko věřit než jako ideálu. Např. jen bežná poetická práce a její lexikalizace vedou též k „zapomínání“ původních významů či cesty od původních významů, a tak původní výklady významu nemohou sloužit jako pravidla trvale, zastarávají. Hlavně však všechny kontexty v daném čase nemohly být ani zaznamenány, ani zohledněny -viz 0.2 *Výběr heslových slov a jejich významů* (s.779). Na druhé straně, **normativnost slovníku lze jen relativizovat a nikoli popřít.**

Konečně, údajně: „*Výklady jsou vzhledem k cílům jazykového slovníku jednoduché, omezují se v nich prvky encyklopedické, přitom však jsou úplné (plně určují význam výkladových slov) a výstižné (diferencují příslušný význam od významů jiných slov i od jiných významů téhož slova, je-li mnohoznačné).*“ (s.791) Dosáhnout **maximální jednoduchosti slovního vyjádření** a přitom **maximálního zobecnění a determinace významu slova** je ideálem společným s „rodo-druhovou“ definicí pojmu. Tolik k obecnějšímu výkladu o *výkladu významů* a nyní k meritorní otázce jeho typů.

V subkapitole 5.3 **Typy výkladu významu** autoři dělí výklady na *terminologické (definice)* a *neterminologické*. *Neterminologické* výklady dělí na *motivované* a *nemotivované*. *Motivované* dělí na *slovotvorné* a *neslovotvorné*. *Nemotivované* dělí na *lexikální* a *nelexikální*. *Lexikální* výklad má *obměnu (variantu)*, *popř. doplnění* ve výkladu *popisném, opisném* a *ve vysvětlivce*. *Náhradou výkladu* je *výklad synonymem* a *antonymem*.

Rozumím tomu, že synonymum a antonymum, na jedné straně, a motivovaný výklad ne/slovotvorný, na straně druhé, jsou odlišitelnými typy výkladu, že přináší o významu slova své specifické druhy sdělení. Specifické sdělení o významu slova však přináší i každý z jmenovaných typů. A na základě jejich ozvláštňení bych si dovedl představit i jejich nové roztrídění, kdy by synonymum a motivovaný výklad slovotvorný vypovídali spíše o kultivaci slov, označujících, zatímco antonyma a motivovaný výklad neslovotvorný by vypovídali spíše o kultivaci významů, označovaných. (Sami autoři zahrnují do *motivovaného výkladu neslovotvorného* „*i výklad tzv. přenesených významů a zároveň přenesených pojmenování*“ (s.791), tj. lexikalizovaných poetických tropů.)

Jak je to však s ostatními třemi, resp. šesti typy (terminologický, nemotivovaný nelexikální, nemotivovaný lexikální, popis, opis a vysvětlivka)? O **nemotivovaném výkladu** (lexikálním i nelexikálním) autoři tvrdí, že „*je formulací významu pomocí závažných (relevantních) významových prvků*“ (s.791). *Významové prvky* (jak jsem konstatoval výše, autoři používají synonymně slovo *rysy*) zjišťují dle subkapitoly 5.1 **dle principu konstrukce „rodo-druhové“ definice pojmu**. A také uváděné **příklady** nemotivovaného lexikálního výkladu **to potvrzují**: „*labuť* velký vodní pták s nápadně dlouhým prohnutým krkem a zprav. bílým peřím; **do** (...) vyj. **1.** směřování dovnitř (*op. z/e/ I*); směřování k něj. (konečnému) cíli **2.** hranicí prostorovou, časovou n. číselnou ...;“ (s.791-792). Ať už budu považovat za termín označující logický rod *pták* nebo *velký vodní pták* a za označení druhového rozdílu *velký vodní, s nápadně dlouhým prohnutým krkem a zprav. bílým peřím* nebo jen *s nápadně*

dlouhým prohnutým krkem a zprav. bílým peřím, konstrukční princip zůstává týž. Obdobně je tomu u předložky *do*, kde autoři u neplnovýznamového slova, u synsémantika, u slova gramaticko-lexikálního (na rozdíl od lexikálně-gramatických slov -podstatných jmen, přídavných jmen, sloves, příslovčí a číslovek) přecházejí zkratkou *vyj.* k označení rodů a druhů modifikující a specifikační funkce předložky vůči slovům plnovýznamovým.

V rozporu s principem konstrukce „rodo-druhové“ definice pojmu pak není ani příklad uváděný k výkladu **nemotivovanému nelexikálnímu**: „*a sp. souř. 1. sluč. 2. odpor.* ale 1, avšak 3. *důsl.* proto;“ (s.792). Zde autoři uvádějí rod gramatické, resp. syntaktické funkce slova, nebo přidávají synonyma, tj. *náhradu výkladu*, resp. samostatný typ (?).

Naopak příklady k **popisu, opisu a vysvětlivce** mi skutečně připadají podobné s příklady na nemotivovaný lexikální výklad, dokonce natolik, že nejsem schopen odlišit v čem se liší od výkladu konstruovaného dle principu „rodo-druhové“ definice, snad až na vysvětlivku, která se zřejmě liší tím, že je uváděna v závorce a že může být provedena jak definicí, tak samotným metonymickým sřetěžením.³³

A jak je tomu s **terminologickým výkladem**? „*Výklad terminologický (definice) vykládá obsah termínu vzhledem k příslušnému odbornému systému (výklad botanický, zoologický aj). Terminologický výklad ve výkladovém slovníku (lexikografický) přihlíží k hledisku běžného uživatele (rov. 9).*“ (s.791) A tedy dále - „*Definice jsou stručné, nevyčerpávají (vzhledem k omezenému rozsahu slovníku) zcela charakteristiku jevu nebo předmětu, avšak stačí k jeho běžné identifikaci. Výklady se zjednodušují (zobecňují) nebo je význam pouze naznačen jednoduchým popisem věci, oblasti a účelem jejího užívání, zejm. u chemických látek, léků ap. (např. hypermangan tmavě fialové krystalky užív. jako dezinfekční prostředek; sulfonamid chem. sloučenina zastavující růst mikrobů a užív. jako lék). Důraz je na souvislosti termínů se slovy běžného sdělovacího jazyka a s běžnou praxí. K definování se užívá jen slov v slovníku obsažených, což není u odborných názvů bez potíží. Nezdůrazňují se proto prvky odborně významné a encyklopedické a důraz se klade na vlastnosti, popř. nápadnější znaky, jichž se pro jejich všeobecnou známost využívá i v přenesených významech a ve významu odvozených slov (např. tvar u ovoce, barva u květin, zvuky u zvířat, chuť u potravin aj.).*“ (s.797). Zdá se, že **rozdíl** mezi „skutečnou“ definicí, tj. terminologickým výkladem, a ostatními srovnatelnými typy výkladu (tj. kromě náhrady výkladu synonymem/antonymem, výkladu etymologie a -radši i kromě- výkladu gramatického významu -abstrahuji rovněž od výkladu stylové a expresivní příznačnosti slova) **spočívá ani ne tak v principu konstrukce, jako v míře zobecnění a determinace**. V případě *hypermanganu* by „manganistan draselný“ zobecňoval i ty případy, kdy se *hypermangan* vyskytuje v jiné, než pevné formě. V případě *sulfonamidu* by zas „amid organických sulfonových kyselin“ vymezil z třídy *chemických sloučenin*, a to i těch, které *zastavují růst mikrobů a užívají se jako lék*, jen „sloučeniny amoniaku nebo aminů s kyselinou“.

Zdá se však, že **terminologický výklad by se mohl odlišovat** od ostatních typů výkladu, nikoli však tím, že by měl větší míru zobecnění a determinace, natož tím, že by byl konstruován dle jiného principu, než „rodo-druhová“ definice, ale svou **příznačností pro určitou terminologii, tj. zároveň pro určitou skupinu „odborníků“ a jejich způsob konceptualizace světa pomocí jazyka**. Myslím, že nejde jenom o to, že slovo může v rozdílných terminologiích označovat různé věci -byť „blízké“, podobné. Např. v citovaném textu se uvádí: „*drén tech.* podzemní vedení, trubka (k odvodňování ap.), *trativod; lék.* rourka

³³ Popisný výklad: „*kleště* nástroj k sevření a k dalším speciálním činnostem (přidržení, štípání, stříhání, vytahování ap.)“ (s.792; zde mohu *nástroj* považovat za logický rod). Opisný výklad: „*nitkovitý* tenký jako nitka“ (s.792; zde mohu za rod považovat *tenký* či „tenkost“). Vysvětlivka: „*noha 1.* ... *k noze zbraň!* (voj. povel); *nucený 1.* konaný, dějící se proti vůli n. z nouze 2: *n-á porážka (dobyččete)* (pro chorobu ap.) (s.792; zde mohu *povel* považovat za rod a *pro chorobu* za metonymické sřetěžení).

k odvádění hnisu ap. z rány;“ (s.797). Jde mi především o to, že jednotlivé terminologie mohou pracovat s úplně či značně odlišným věcným členěním světa. Uvádějí-li autoři jako příklad dvojvýznamového slova: „**cukr 1.** sladidlo vyráběné z cukrovky n. z cukrové třtiny: ... **2. chem. c-y** organické sloučeniny uhlíku, vodíku a kyslíku tvořící důležitou součást rostlin“ - „jehož první význam je neodborný a zcela běžný, kdežto druhý, terminologický, je specifikovaný“ -a uvádějí-li dále, že- „Důležité je, že druhý význam zahrnuje i první význam, neodborný, což bývá zdůrazněno tím, že se termínu užívá v tomto významu jen v množném čísle“ (s.797) -dovolil bych si s autory polemizovat. Za důležité bych považoval nikoli to, že cukr, vyráběný z cukrovky či cukrové třtiny jako konkrétní věc je jedním z případů organických sloučenin...., ale to, že začlenění-li cukr do rodu *sladidel* či do rodu *cukrů* začleňujeme jej do různých terminologií, **do různých členění světa, ve kterých může být a v daném případě skutečně je problematické poměřovat míru obecnosti rodů**, neboť vlastnost, rys, lišit se od ostatních předmětů v rodu „chuti“ a v rodu „sloučenina-prvek“ je možná ještě neporovnatelnější, než např. hmotnost zlata a jeho jednotková cena. Po linii zobecnění rodů se v chemii cukr asi nedostane do rodiny ochucovadel s octy, solemi a kořením, a dále do rodiny surovin k přípravě jídel, ani nebude determinován na cukr kostky, krystal, krupici, moučku, surový, želírovací či vanilkový. O rozdílném členění světa zde tedy lze uvažovat obdobně jako ve slavném příkladu L.S.Vygotského, dle jehož parafráze je podstatný rozdíl v členění světa, je-li výchozí jednotkou konceptualizace vody kapka, nebo molekula H₂O. Troufám, že svět chemie a svět gastronomie má **svá vlastní kritéria maximalizace zobecnění a determinace významu termínů**, takže bych si např. na rozdíl od autorů slovníku nejen netroufal tvrdit, že první význam je nutně součástí druhého, ale ani to, že je nespecifikovaný a neterminologický. Druhá věc je to, že znalost gastronomie je mnohem běžnější, než znalost chemie, že i chemici mají častěji tuto znalost než gastronomové o chemii, že gastronomie existuje mnohem běžněji v „pokleslé“ či laické podobě, že je možná mnoho lidí, kteří termín používají s pojmem, jehož obsah, řekněme, odpovídá zkušenosti dítěte nejen operujícího převážně s konkréty, ale také jen či převážně konkrétními operacemi, a pro které by i uvedený výklad označující cukr sladidlem byl novinkou.

Vzhledem k normativnosti slovníku se zdá, že **rozdíl** mezi „skutečnou“ definicí, tj. terminologickým výkladem, a ostatními srovnatelnými typy výkladu by mohl **spočívat nejen v míře zobecnění a determinace, ale též v povaze výsledku střetu různých způsobů konceptualizace světa pomocí jazyka, střetu různých členění světa, různých ideových souborů či ideologií** - např. monoterminologická vs. kompromisní či hybridní, ale též přísně odborná vs. laická či popularizační. Taková definice sulfonamidu, jako „*chem., lékár. mn. s-y* amidy organických sulfonových kyselin, z nichž někt. se užívá jako léčiv“,³⁴ je přece mnohem lépe pochopitelná jako výsledek kompromisu, s dominantním postavením *chemie* nad *lékárnictvím*, než jako neschopnost artikulace (*logicky přesné*) definice, či nezdrženlivost v podávání *věcného poučení (jako ve slovníku naučném)* (i na úrovni konkrétních operací si dovedu představit, že v lékárně na polici označené sulfonamidy nebudou ty, které jsou zdraví škodlivé, a že v sousedství najdu spíše antibiotika, než třeba analgetika či obvazový materiál, natož pak sloučeniny amoniaku jako čpavek, zkvašenou moč či plynárenskou vodu³⁵). A naopak, nezdá se mi, že by ústupky vůči ideálu principu „rodo-druhové“ definice z právě popsanych „ideologických důvodů“ vedly k přijetí nějakého jiného konstrukčního principu.

³⁴ *Slovník spisovného jazyka českého. V R-S.* Praha, Academia 1989, s.606.

³⁵ Srovnej s výklady „amidu“ a „amoniaku“ v - *Slovník spisovného jazyka českého. I A-G.* Praha, Academia 1989, s.29-30.

Shrnu-li poučení vyvozené z analyzovaných *Zásad zpracování slovníku*, odpověděl bych si na otázku po charakteristické kvalitě „slovního vyjádření *podstatných významových znaků slova*“ tak, že je to pokus o více či méně přesnou *logickou definici*, při němž míra *logické přesnosti*, míra zobecnění a determinace je výsledkem nejen toho, nakolik je výnam slova vypracován v nějaké terminologii, ale též toho, jakou povahu má *výsledek ideologických střetů různých subkultur v naší společnosti*. Zdá se mi, že od *věcného poučení* se tento výklad odlišuje právě jen principem úspornosti; jde o to dosáhnout maximální jednoduchosti slovního vyjádření; píše-li autoři, že *encyklopedické prvky se omezují*, tak tomu nerozumím tak, že by se omezovala samotná kvalita *věcného poučení*, nýbrž jeho rozsah. Jsou to výklady synonymem /antonymem, etymologické, gramatické a pragmatické, které podávají v první řadě poučení, které není *věcné*.

Tato odpověď se však zdá být v dosti značném rozporu s teorií autorů jak prvního, tak druhého slovníku. Nepřekročil jsem v reinterpretaci jejich teorie rozumnou mez? Nedostávám se ve svých možná sice přijatelně formulovaných úvahách do zcela nepřijatelně osamocené postavení laického kritika řady renomovaných odborníků či spíše toho, kdo jejich teorii diletantsky komolí? **Jaké další argumenty bych mohl získat pro podporu svých závěrů?** První krok, který mne napadá je prostudovat teoretické části dalších jednojazyčných výkladových slovníků českého jazyka, např. tzv. *Velkého akademického slovníku* nebo *Příručního slovníku jazyka českého* z let 1935-57 či *Slovníku jazyka českého* P.Váši a Fr.Trávníčka. Více mne však láká prozatím odložit snahu o úplný přehled teorie výkladu významu slov podávané přímo ve slovnících a rovnou prostudovat něco z obecné a specializované teorie lexikologie a lexikografie.

Tak hned v nedávno vydané *Příruční mluvnici češtiny* (Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1997; vydání druhé, opravené) najdu v kapitole *Lexikologie* (od Z.Hladké) přehled a stručnou charakteristiku *některých metod popisu nociónálního významu* (s.77; *nociónální* autorka chápe synonymicky s *věcný, konceptuální, kognitivní* či *pojmový* -viz s.76). V tomto textu pak najdu tvrzení shodná s mými. A tudíž najdu tvrzení podporující alespoň část mých závěrů o charakteristické kvalitě „slovního vyjádření *podstatných významových znaků slova*“ v jednojazyčných výkladových slovnících. Dříve, než přejdu k těmto tvrzením si však musím poznamenat, že bych málem přehlédl důležitou shodu mého a autorčina uvažování o výkladu významu slov v tom, že pokud se *shrnutím podstatných významových znaků* nemyslí výklady etymologické, gramatické a pragmatické, jedná se o *věcné poučení*; tj. ***čistě významové vztahy lexikálních jednotek jsou vyjádřeny v řeči (jazyce) věcného poučení*** (od *čistě významových* vztahů autorka odlišuje *formální* či *formálně významové*, tj. např. slovtvorné jako je vztah mezi *učit-učitel, učitel-stavitel* -s.79). Na rozdíl od autorky bych však výklad synonymy a antonymy chápal jako metajazykové sdělení, a to v té části, kde nachází své vyjádření v metajazykových označujících, jako je ve *Slovníku spisovného jazyka českého* užívaná typografická úprava synonym a zkratka *op.* -*slovo opačného významu, antonymum, opozitum*. Tedy nikoli tou částí výkladu, kde je ve slovníku kruh vzájemných odkazů přerušen *shrnutím podstatných významových znaků*, tj. věcným poučením.

A nyní k těm již zmíněným autorčíným tvrzením, jež podporují mé závěry v bodě pro mne nejdůležitějším. Autorka sice píše, že uvádí jen *některé metody*, a poté, co je vyčlení a charakterizuje, již jen dodává, že „*se v praxi často užívají v kombinaci, ke komplexnímu popisu lexikálního významu (ani jeho nociónální složky) však pochopitelně nestačí*“ (s.77), a dále už snad ani nenaznačuje o jaké další metody by se mohlo jednat; pokud za tento náznak nebudu považovat spíše badatelský program - „*Ten (odkazuje na komplexní popis lexikálního významu...) musí vycházet z mnohostranného poznání lexikální jednotky a jejich funkcí v promluvách, musí brát v úvahu např. kontextové užití slova, jeho motivační vztahy apod.*“

(s.77) -který je zas pro mne jako náznak metod výkladu nedostatečný. Přesto metody, které vyčleňuje: 1. *logická (též klasická) definice*; 2. *sémová analýza*; 3. *popis jednotlivých rysů pojmenovávané reality, popřípadě její funkce a uvedení příkladu typického nositele*; 4. *pomocí synonym* -jsou pro mne zcela postačující. Proč? Protože, prozkoumám-li příklady k metodám začleněným do 2. a 3. položky:

-*sémová analýza*: „Význam slova *potok* je pak možno charakterizovat: + ‚vodstvo‘ (sém vyššího hierarchického stupně charakterizující celý podsystem), + ‚tekoucí‘, - ‚velký‘, + ‚přírodní‘ (rozlišující sémy v rámci subsystému).“ (s.77);

- *popis jednotlivých rysů pojmenovávané reality, popřípadě její funkce*: „(srov. lípa: ‚strom se srdčitými listy a vonnými květy‘; židle: ‚lehce přenosný kus nábytku (s opěradlem) k sezení pro jednu osobu‘)“ (s.77);

- *uvedení příkladu typického nositele*: „(srov. červený: ‚mající barvu krve‘)“ (s.77);

rozumím tomu, proč se cítí oprávněna tvrdit, že *logická definice* je „základem i pro běžnou lexikografii“ a že „**Všechny tyto metody (však) zároveň do jisté míry využívají klasickou definici.**“ (zdůraznil MK, s.77).

To, že kolonizující tradice profesionální lexikografie je skutečně prakticky operováním dle žánru *klasické definice* by nakonec mohlo být pro žáky i zjednodušujícím činitelem. Na druhé straně, **nejasnost v kritériích volby logické přesnosti definice a stopy ideologických střetů různých subkultur v naší společnosti musí pro žáky ještě více komplikovat již zmíněný kulturní konflikt „profesionální“ tradice s tradicí „laickou“.**

Z uvedených úvah je však možné vyvodit ještě jeden závěr v započaté linii. Tezi o tom, že *čistě významové vztahy lexikálních jednotek* jsou vyjádřeny v řeči (jazyce) věcného poučení, lze číst i opačně. A sice, že **věcné poučení je v jednojazyčném výkladovém slovníku vyjádřeno v řeči (jazyce) čistě významových vztahů lexikálních jednotek.** A to nemusí být prakticky tak nesmyslná představa, neboť ve školním věku se asi žáci častěji setkávají s otázkami typu „Co je to x?“ a „Co znamená slovo x?“ a se slovní odpovědí na tyto otázky (byť provázené názory a odkazy na vlastní zkušenost), než s otázkami typu „Co to je?“ a „Jak se to jmenuje?“ K čemu by tato hříčka odkazovala v teorii lexikografických praktik výkladu významu slov kromě již naznačeného paradoxu sebereflexivity jazyka a „nemožnosti“ lexikografie: „*Lexikograf zpracovávající jednojazyčný výkladový slovník bývá postaven před velice obtížný úkol: objasnit význam lexikálních jednotek daného jazyka s použitím týchž prostředků, lexikálních jednotek téhož jazyka včetně popisu jednotek metajazyka sebou samým. Kód popisovaného objektu a kód popisu jsou totožné. Situaci lexikografa by bylo možné přirovnat např. k malíři, který by měl vysvětlit svůj tvůrčí záměr u určitého obrazu opět pomocí kresby.*“³⁶

Možná, že odkazuje k teoretickému problému, který je v teorii profesionální lexikografie spojován s pojmem **jazyková hodnota**: „*Sémém jako jazyková hodnota je hierarchická struktura sémantických příznaků, sémů, které tvoří jeho intenzi, obsah souvztažný s rozsahem, extenzí.*“³⁷ Jak vyplývá z názvu kapitoly obsahující uvedenou citaci (3. *Výklad lexikálního významu, sémému jako jevu metajazyka obsahu*), užívá citovaný autor slovo *sémém* synonymně s „význam“ slova. Z uchopení významu slova jako jazykové hodnoty pak jako by vyplynula možnost uchopit „významové příznaky významu“, a to dokonce v hierarchické struktuře. Že by tedy *jazyková hodnota* byla pojmem umožňujícím

³⁶ Blatná R.: *Metajazyk v lexikografii*. -In: *Manuál lexikografie*. Jinočany, H & H 1995, s.74.

³⁷ Filipec J.: *Teorie a praxe jednojazyčného slovníku výkladového*. -In: *Manuál lexikografie*. Jinočany, H & H 1995, s.28.

zprostředkování paradoxu sebereflexivity jazyka? Že by tento pojem byl klíčem k pochopení toho, jak může význam slova současně odkazovat k jiným slovům a zároveň k objektu/předmětu? To by mohl být další významný postup v upřesňování představy o kritériích určování a kvalitativního rozlišování lexikografických praktik. K pojmu *jazykové hodnoty* pak J.Filipec doporučuje především studium *Kursu obecné lingvistiky* od F. de Saussura.

4.1. JAZYKOVÁ HODNOTA

Po zběžném seznámení se s *Kursem obecné lingvistiky*³⁸ rozumím hodnocení knihy V.Skaličkové („*Pak jsou knihy, jako je de Saussure. Ty nepřinášejí poučky, nesbírají výtěžky jiných, jenom vybízejí k hledání. Přímočaré poučky v nich ani není radno hledat.*“ -s.13). A vzhledem k tomu, že se v textu ve shodném smyslu projevuje i to, co uvádí F.Čermák („*vznikl extrapolací, úpravou, skládáním a různými přesuny zápisků studentů (tj. už sled dvou tří vět, jež by byly z těchto zápisků převzaty přímo a bez zásahu, je vzácný)*“, -s.29) -považuji odkaz J.Filipece v citovaném *Manuálu lexikografie* spíše za příznak problematického, neuzavřeného místa v teorii, za odkaz k zevrubnějšímu uvedení do problematiky, než za adresu jednoznačného vysvětlení daného pojmu. Přesto bych se mohl pokusit o **vlastní rekonstrukci de Saussurovy teorie tohoto pojmu.**

Pojmu *jazykové hodnoty* autor věnuje jedenáctistránkovou čtvrtou kapitolu -s názvem „*Jazyková hodnota*“. Začíná-li autor kapitolu o *jazykové hodnotě* (s paragrafy *Jazyk jako myšlenka organizovaná ve fónické matérii, Jazyková hodnota nazíraná z hlediska konceptuálního, Jazyková hodnota nazíraná z hlediska materiálního, Znak nazíraný ve své úplnosti*) větou: „***K pochopení toho, že jazyk může být jen systém čistých hodnot, stačí uvážít oba prvky, které do jeho fungování vstupují: ideje a zvuky.***“ (s.139), musím zvážit jednu skutečnost. Výklad tady začíná od prezentace zobecňujícího závěru, jehož pochopitelnost má být teprve prokázána. **Tj. již na počátku se zde předpokládá určitý obsah pojmu jazykové hodnoty** („jazyková hodnota“ je vlastně synonymní s jazykovou entitou a jazykovou jednotkou, neboť „hodnoty“ jsou „věci“, jsou tím, co v množství organizovaném v celek, tvoří jazyk). **A tak výklad vlastně začíná implicitním odkazem na předchozí text.** Možná, že tato implicitnost je dílo samotného autora, možná až editorů (neboť věta je vyznačena jako pasáž, jež se dle kritické edice Englerovy neopírá přímo o zápisy studentů či autorovy vlastní poznámky a pochází zřejmě z pera původních editorů -srovnej s.29). Jak tedy dále postupovat? Věřit citované větě, že k *pochopení* stačí jen následující výklad o spojení idejí a zvuků? Nebo se nejdříve pokusit o kontextualizaci tohoto výkladu, o jeho studium se zkušeností z předchozího výkladu, dle které by pro mne měla být zřejmá potřeba uvažovat o jazyku, jako o *systému čistých hodnot*? Samozřejmě, že druhá možnost je nasnadě, byť na první pohled komplikovanější.

V **první části** *Obecné principy* (s kapitolami *Povaha jazykového znaku, Neproměnlivost a proměnlivost znaku a Statická lingvistika a evoluční lingvistika*) začíná autor první paragraf (*Znak, označované, označující*) první kapitoly **problematickým, zpochybněním, chápání jazyka jako nomenklatury**: „*Pro některé lidi je jazyk, převedeme-li ho na jeho základní principy, jen nomenklatura, tj. seznam termínů odpovídajících vždy určité věci.*“ (s.95). Chápání jazyka, které by bylo **alternativní nomenklatury**, je však ekvivalentně vyjádřeno až v prvním paragrafu třetí kapitoly -*Vnitřní dualita všech věd*

³⁸ de Saussure F.: *Kurs obecné lingvistiky*. Praha, Academia 1996; dále uváděné stránky odkazují na tento text.

operujících s hodnotou - kde autor nejdříve srovnává statickou lingvistiku s politickou ekonomikou: „*stejně jako v politické ekonomii, stojíme před pojmem hodnoty; v obou těchto vědách jde o systém ekvivalence mezi věcmi různých řádů: v jedné mezi prací a mzdou, v druhé mezi označovaným a označujícím.*“ (s.108). Na další stránce pak lze nalézt jednoznačnější vyjádření: „**Jazyk je totiž systém čistých hodnot, jenž není určován ničím jiným kromě okamžitého stavu svých termínů.**“ (s.109).

Co se pojmu jazykové hodnoty týče, ten na citovaných stránkách jen pomáhá k argumentaci rozlišení dvou lingvistik, synchronní a diachronní. Zřejmě proto, že použijí-li jiného přirovnání autora, citovaného v poznámce překladatele, „*obrazně řečeno, „hodnota nebo současnost, to jsou synonyma*““ (s.110).

Sám o sobě je však tento pojem přece jen zároveň zaveden jako připodobnění či **zobecňující kvalifikace** tak, jak to charakterizuje i citace autora v jiné překladatelské poznámce na úvod třetí kapitoly druhé části: „*Až dosud jsme se snažili osvětlit si povahu a místo jazyka, avšak pouze skrze zkusmý přístup zvnějšku, skrze to, čím není, tj. připodobněním jazyka k systému znaků (například k jazyku hluchoněmých), či obecněji k znakům, či ještě obecněji k hodnotě, nebo ještě obecněji k sociálnímu produktu. Nezůstalo to bez výsledku: dovedlo nás to k popření toho, že jazyk je funkcí individua, a k zařazení jazyka do téhož řádu jako hodnota, jako sociální produkt.*“ (s.134).

A podobně je tomu i v dalších případech použití tohoto pojmu, jako např. při vyhodnocování typového příkladu diachronního faktu (s.113) nebo při srovnání fungování jazyka s partií šachu (s.116). Tj. podobně je tomu do té doby, než autor dojde k závěru první části a vymezí dvě části lingvistiky coby různé předměty dalšího studia:

„*Synchronní lingvistika se bude zabývat logickými a psychologickými vztahy, které spojují koexistující termíny dohromady a vytvářejí systém, a bude se jimi zabývat tak, jak je vnímá samo kolektivní vědomí.*

Diachronní lingvistika bude naopak studovat vztahy spojující termíny následné a týmž kolektivním vědomím nevnímané, které se navzájem nahrazují, aniž přitom mezi sebou vytvářejí systém.“ (s.126).

Když tedy na počátku **druhé části** (*Synchronní lingvistika*) v první kapitole (*Obecné otázky*) autor znovu formuluje předmět obecné synchronní lingvistiky - „*stanovit základní principy každého idiosynchronního systému, konstitutivní faktory každého jazykového stavu*“ (s.127) - měly by se *principy a konstitutivní faktory* týkat právě *logických a psychologických vztahů*; jejich **kvalit, uspořádání a/nebo „statické práce“**, nikoli však práce dynamické, pohybu, změny kvalit. A když poté používá pojem hodnoty při srovnání obtížnosti synchronní a diachronní lingvistiky - „*lingvistika, která proniká do hodnot a koexistujících vztahů, představuje obtíže mnohem větší*“ (s.127) - mohu tomu již na základě v první části navržené alternativy k chápání jazyka jako nomenklatury rozumět tak, že hovoří o koexistujících logických a psychologických vztazích mezi **termíny -totiž- znaky -totiž- hodnotami -totiž- společenskými produkty** v jejich organizovaném celku, systému; kdy „totiž“ je obratem zavádějícím ekvivalenci na základě zobecnění.

Pojem jazykové hodnoty autor poté ve druhé kapitole (*Konkrétní entity jazyka*) implicitně **obohacuje a problematizuje** s tím, jak dále problematizuje chápání jazyka jako předmětu lingvistiky.

Za **obohacení** považují aktualizaci dřívější kvalifikace podřazeného, zvláštějšího znaku coby *reálného objektu* a dále synonymizaci znaku a *konkrétní entity lingvistiky*: „*Znaky, z nichž se jazyk skládá, nejsou abstrakce, ale reálné objekty (viz str. 51); a právě je a jejich vztahy studuje lingvistika. Můžeme je nazvat konkrétními entitami této vědy.*“ (s.129). (Při charakteristice jazyka v porovnání s mluvou, které spolu tvoří řeč (langue + parole = langage)

autor píše: „(4) Jazyk není konkrétním objektem o nic méně než mluva, což je velkou výhodou při jeho studiu. I když jsou jazykové znaky v podstatě psychické, nejsou abstraktní; asociace utvrzované kolektivním konsensem, jejichž souhrn tvoří jazyk, jsou realitami, které mají své sídlo v mozku. Kromě toho jsou znaky jazyka takřkajíc hmatatelné a písmo je může fixovat v konvenčních obrazech, zatímco akty mluvy by ve všech detailech bylo nemožné fotografovat. Vyslovení i sebekratšího slova představuje velké množství svalových pohybů, jež je nesmírně obtížné rozpoznat a znázornit. Naproti tomu v jazyce je pouze akustický obraz a ten lze přeložit stálým vizuálním obrazem. Neboť odhlédneme-li od tohoto množství pohybů, kterých je třeba k realizaci akustického obrazu v mluvě, uvidíme, že žádný akustický obraz není nic jiného než úhrn omezeného počtu prvků čili fonémů, které lze evokovat odpovídajícím počtem znaků v písmu. A právě tato možnost fixovat věci týkající se jazyka způsobuje, že ho slovník a gramatika mohou zobrazovat věrně, neboť jazyk je zásobnice akustických obrazů a písmo je konkrétní formou těchto obrazů.“ -s.51.)

Za **problematizaci** považují to, že navzdory tomu, že autor „hodnotu-znak“ kvalifikoval jako *reálný objekt, konkrétní entitu* tedy smysly vnímatelnou, dochází k závěru, že je obtížné ji plně určit, neboť je obtížné ji *delimitovat*; a delimitování jazykové entity -totiž- znaku -totiž- hodnoty, její uchopení jako *jazykové jednotky* je právě k jejímu plnému určení nezbytné:

„(1) Jazyková entita existuje jen díky asociaci označujícího a označovaného (viz str. 97); podržíme-li z těchto prvků jen jeden, tato entita mizí, a namísto konkrétního předmětu máme před sebou již jen čistou abstrakci. (...)

(2) Jazyková entita není plně určena, není-li delimitována, oddělena ode všeho, co ji ve fónickém řetězu obklopuje. V mechanismu jazyka to jsou právě tyto delimitované entity neboli jednotky, které stojí ve vzájemných protikladech.“ (s.129).

V čem podle autora spočívá obtížnost delimitace jazykových jednotek? Není to v základní teoretické definici - „zvukový úsek, který je -vyjma toho, co předchází, a toho, co v mluveném řetězu následuje- označujícím určitého pojmu.“ (s.130). Není to ani tak v používání citu v případě osoby, která jazyk ovládá. Je to v otázce metodického výkladu řešení dilemat, která před nás staví např. singulár a plurál jména („*bud' ignorovat vztah, který je poji, (...) který však je zřejmý, a prohlásit, že to jsou dvě různá slova, nebo se místo konkrétních jednotek spokojit s abstrakcí, která různé tvary téhož slova sjednocuje*“ -s.132), nebo slova se zřetelnou skladbou ze sufixů, prefixů a kořenů, nebo slova odvozená, složeniny a ustálená rčení. Vezmou-li se zas za konkrétní jednotky věty, je opět to, „*co je spojuje a (...) různost (vět) překlenuje (...) slovo s jeho gramatickými charakteristikami*“ (s.133). Stručně shrnuto, **jde o metodický výklad řešení dilemat při určování jazykových jednotek -totiž- konkrétních jazykových entit -totiž- znaků -totiž- hodnot**, vyplývajících z toho, že: „*Zvláštním a nápadným rysem jazyka je tudíž to, že nám nenabízí entity postřehnutelné na první pohled, u kterých bychom nemuseli pochybovat o tom, zda existují a zda se konstituují skrze svou funkci. Máme tu nesporně co činit s rysem, který ho od všech ostatních sémiologických institucí odlišuje.*“ (s.134).

Třetí kapitole (*Identity, reality, hodnoty*) druhé části pak rozumím jako **dalšímu objasňování problematičnosti jazyka**, tj. *rysu*, na jehož základě vznikají *dilemata při určování jazykových jednotek*, a to objasňování s použitím dvou základních kategorií -identity (předmětu) a reality (konkréta vs. myšlené abstrakce) -jako kategorií gnozeologických. Z hlediska *identity* to autor vyjadřuje tak, že: „*Svazek mezi oběma užitími téhož slova nespočívá ani v materiální identitě, ani v přesné shodě smyslu, ale v prvcích, které je třeba zkoumat a které nám umožní se skutečné povahy jazykových jednotek dotknout co nejtěsněji.*“ (s.136). Z hlediska *reality* to zas vyjadřuje tak, že jazykové jednotky sice nejsou pozorování přímo

dostupné, avšak zároveň „*neexistují takové jazykové fakty, které by byly nezávislé na fónické materii rozčleněné do významových prvků.*“ (s.137). Načež autor tvrdí, resp. ze srovnání jazyka a šachové hry vyvozuje, „*že v sémiologických systémech jako je jazyk, kde se prvky podle určitých pravidel udržují navzájem v rovnováze, pojem identity splývá s pojmem hodnoty a naopak. Proto tedy pojem hodnoty pokrývá koneckonců pojem jednotky, konkrétní entity i reality.*“ (s.137). Tj. problém pojmu jazykové hodnoty se stává ekvivalentní problému chápání jazyka (stručně -problém hodnoty ekvivalentní problému jazyka); přesněji - **obsah pojmu jazykové hodnoty se stává potenciálním klíčem k řešení problému metodického výkladu řešení dilemat při určování jazykových jednotek -totiž- konkrétních jazykových entit -totiž- znaků -totiž- hodnot.**

Čtu-li nyní již citovaný začátek **4. kapitoly Jazyková hodnota**, skutečně se mi jeví potřeba uvažovat o jazyku jako o *systému čistých hodnot* zřejmější. A nejen to, dokonce začínám i tušit smysl adjektiva „čistý“, kterým jakoby se předjímal řešení problému jazykové hodnoty.

Za východisko výkladu -jak vyplývá z již citované úvodní teze- tedy autor bere *oba prvky -ideje a zvuky- vstupující do fungování jazyka*. Načež, v souladu a v návaznosti na předchozí problematizaci, charakterizuje základní -nomenklaturě alternativní- princip fungování jazyka -a to **čistou, zcela arbitrární asociací myšlenky a zvuku**; tj. asociací udržovanou, a to jako společenská norma, pro svou funkci -delimitace jednotek, artikulace: „*Charakteristickou úlohou jazyka se zřetelem k myšlence není vytvářet materiální fónický prostředek k vyjadřování idejí, ale sloužit jako prostředník mezi myšlenkou a zvukem, a to za podmínek, za kterých jejich spojení nutně vyústí ve vzájemnou delimitaci jednotek. Myšlenka, jež je svou podstatou chaotická, je v procesu své dekompozice přinucena se zpřesnit. Nejde tudíž ani o materializaci myšlenek, ani o spiritualizaci zvuků, ale o onen poněkud záhadný fakt, že „myšlenka-zvuk“ implikuje členění a že jazyk propracovává své jednotky tím, jak se konstituuje mezi dvěma amorfními masami.*“ (s.140). Stručně shrnuto: **rozsahem** pojmu jazykové hodnoty jsou tedy plně určené konkrétní jazykové entity, tj. jazykové jednotky, a to zřejmě různé úrovně komplexnosti; **obsahem** pojmu je pak jednotkovost, delimitovanost. To však ještě není úplné vyjádření autorova chápání obsahu pojmu jazykové hodnoty. K tomu je vhodný drobný posun od termínu spjatého spíše s hlediskem fónické či ideové lineárnosti ve prospěch termínu bezprostředněji synchronního, strukturálního. K tomu je vhodné vyzdvihnout to, že autor hovoří o tom, že „*myšlenka-zvuk*“ *implikuje členění*. Synchronněji lze říci vyčleněnost, která -má-li být reálná a konkrétní a nikoli myšlenou abstrakcí či pouhou transcendencí- může být jen **vztahem k celku**: „*Představa takto vymezené hodnoty nám navíc ukazuje, že považovat termín prostě za spojení určitého zvuku s určitým pojmem je velká iluze. Definovat ho takto by znamenalo izolovat ho od systému, jehož je součástí. A znamenalo by to také předpokládat, že můžeme začít od termínů a systém konstruovat tak, že je skládáme dohromady, zatímco je třeba vycházet naopak od navzájem propojeného celku, abychom analýzou získali ty prvky, které obsahuje.*“ (s.141; zdůraznil MK). Úplnější vyjádření obsahu pojmu jazykové hodnoty by tedy byla **vyčleněnost v jazyce jako celku**.

Stále mi však nejsou zcela jasná pozitivní kritéria analýzy celku na prvky, stále mi nejsou zcela jasné teoretické nástroje metodického výkladu řešení dilemat při určování hodnot-jazykových jednotek. Očekávám tedy, že budou předmětem *rozvinutí* právě uvedeného chápání jazykové hodnoty-jazyka, že následující 2., 3. a 4. paragraf odhalí dosud částečně skrytý význam citované teze; spíše než že by se jednalo o prezentaci dalších alternativ: „*K rozvinutí této teze se postupně podíváme na hodnotu z hlediska označovaného neboli pojmu (§2), označujícího (§3) a celého znaku (§4).*“ (s.141).

Při výkladu pojmu jazykové hodnoty z **hlediska označovaného-významu-pojmu** autor nejdříve klade otázku v čem se jazyková hodnota liší od toho, co nazýváme význam, když hodnotou např. slova máme *obecně a především na mysli tu vlastnost, že reprezentuje ideu* (srovnej s.141-142). Vzápětí si klade komplementární otázku, a sice, jak je možné, že se jazyková hodnota *směšuje s významem, tj. s protipólem auditivního obrazu*, je-li vymezená tím, že spojení obou prvků jazykového znaku je protipólem jiných znaků v systému jazyka, *jehož všechny termíny jsou vzájemně solidární a kde hodnota jednoho vyplývá jen ze současné přítomnosti druhých* (srovnej s.142-143). *Jemná distinkce jazykové hodnoty a označovaného-významu-pojmu, jedna z nejdelikátnějších operací, kterou totiž musíme v lingvistice provádět -tj. zjišťovat jak smysl na hodnotě závisí, a přesto zůstává od ní odlišný* (srovnej s.413 - poznámka č.231) -se dle autora zřejmě odvíjí od toho, že hodnoty slov či *libovolných termínů jazyka* (např. gramatických entit apod.) nevyplývají bezprostředně z pojmů a jejich obsahu, ale ze systému: „*Řekneme-li, že odpovídají pojmům* (tj. že hodnoty odpovídají...-poznámka MK), *vyrozumíváme tím, že tyto pojmy jsou jen čistě diferencní, že nejsou vymezeny pozitivně svým obsahem, ale negativně svými vztahy k ostatním termínům systému. Jejich nejpřesnější charakteristikou je to, že jsou tím, čím ostatní nejsou.*“ (s.143-145).

Z hlediska označujícího-fónické matérie-termínu (jsem si vědom toho, že autor slovo „termín“ používá spíše synonymně se slovem „znak“ ve svém vlastním chápání, než v chápání tradiční logiky pracující se symetrickým a nikoli podřadným protikladem termín x pojem) je autorovo rozvinutí citované teze analogické: „*Je-li konceptuální část hodnoty vytvářena výlučně vztahy a rozdíly z hlediska ostatních termínů jazyka, lze totéž říct i o její materiální části. To, co je u slova důležité, není zvuk sám, ale fónické rozdíly umožňující toto slovo rozlišit od všech ostatních, protože právě rozdíly jsou nositeli významu.*“ (s.145).

Z hlediska celého znaku pak autor skutečně završuje svůj výklad tak, že bych snad mohl být schopen na jeho základě převést své tušení smyslu adjektiva „čistý“ pro řešení problému jazykové hodnoty na formulaci jasného pozitivního kritéria *analýzy celku na prvky*, jasného teoretického nástroje metodického výkladu řešení dilemat při určování hodnot-jazykových jednotek. Tj. má-li být klíčem k řešení daného problému, má-li být kritériem zmíněné analýzy a teoretický nástroj zmíněného metodického výkladu v obsahu pojmu jazykové hodnoty, mohl bych snad být schopen jeho dalšího upřesnění tak, abych postoupil od prakticky zatím tautologického „*jazyková jednotka-hodnota je jednotkovost-delimitovanost-vyčleněnost*“ k určení tohoto obsahu, které by bylo blíže skutečné definici pojmu.

Za tímto účelem je myslím vhodné výzdvihnout následující autorovy teze:

a) „*Avšak prohlásit, že všechno je v jazyce negativní, je správné jen potud, pokud nazíráme označované a označující odděleně; pokud však uvažujeme znak v jeho celistvosti, nacházíme cosi, co je svého řádu pozitivní. Systém jazyka je řadou rozdílů hláskových, jež je kombinována s řadou rozdílů v idejích, avšak vztahem jistého množství akustických znaků* (sic; považuji to však za obdobnou „nedůslednost“, jako v mém použití slova „termín“ synonymně s označujícím v předchozím odstavci) *ke stejnému množství úseků v myšlenkové mase plodí systém hodnot; a právě tento systém vytváří uvnitř každého znaku účinný svazek mezi fónickými a psychickými prvky. Třebaže jsou označované a označující každé samo o sobě čistě diferencní a negativní, je jejich kombinace faktem pozitivním; je to dokonce jediný druh faktů, které jazyk má, neboť instituci jazyka je vlastní právě udržování paralelismu mezi těmito dvěma řády rozdílů.*“ (s.148; zdůraznil MK);

b) „*Pokud mezi sebou srovnáváme dva znaky jakožto pozitivní termíny, nelze již mluvit o rozdílu. Tento výraz by tu nebyl vhodný, neboť se uplatňuje jen při srovnávání dvou akustických obrazů, např. otec a matka, nebo dvou idejí, např. ideje „otce“ a ideje „matky“.* Dva znaky obsahující každý určité označované a označující nejsou rozdílné, jsou **jen různé**.

Mezi nimi je jen protiklad. Veškerý mechanismus řeči, o němž budeme mluvit dále, spočívá na rozdílech tohoto druhu a na fónických a konceptuálních rozdílech, které tyto protiklady implikují.“ (s.148-149; zdůraznil MK);

c) „Pokud ho aplikujeme na jednotku, lze tento **princip diferenciac**e formulovat takto: rysy jednotky splývají se samou jednotkou. **Vše to, co v jazyce, stejně jako v každém jiném sémiologickém systému odlišuje znak, je i tím, co ho vytváří.** Rys je dán rozdílem, stejně jako je jím dána hodnota i jednotka.“ (s.149; zdůraznil MK).

Na základě těchto tezí bych pak mohl přeformulovat svou představu o obsahu pojmu jazykové hodnoty do následujícího pokusu o její definici. **Jazyková hodnota je taková různost uvnitř jazyka jako celku, která slouží k udržování asociace mezi rozdíly v označujícím a označovaném.** Mohl bych pak konečně dojít ke smíření se s tím, co asi znamená teze „*jazyk je forma, a nikoli substance*“ (s.150), díky tomu, že bych uznal možnost definice hodnoty přes podřazení rodu „čisté“ vlastnosti, tedy nikoli různosti, jako vlastnosti toho, co je různé, ale různosti přesto objektivní, reálné a konkrétní; a to díky její společenské institucionalizaci: „*Ke stanovení hodnot je nutné společenství, a jejich existence je dána jediné území a všeobecným konsensem. Jednotlivec sám není schopen ustálit žádnou hodnotu.*“ (s.140-141).

Jsem však skutečně schopen tuto definici převést na funkční kritérium analýzy, na funkční teoretický nástroj metodického výkladu dilemat při určování hodnot-jazykových jednotek? Nebo jsem jen schopen porozumět určité ontologické odlišnosti tohoto pojetí od principu nomenklatury, aniž bych byl schopen z takového porozumění vyvodit gnozeologické důsledky? Doufám, že mohu odpovědět kladně na první z výše položených otázek. Při pokusu o pozitivní odpověď na první a cennější z obou alternativ ovšem musím hledat oporu a inspiraci ve zbývajících čtyřech kapitolách dané části textu (5. *Syntagmatické a asociativní vztahy*, 6. *Mechanismus jazyka*, 7. *Gramatika a její oddíly*, 8. *Úloha abstraktních entit v gramatice*). Po studiu těchto kapitol však mám pocit, že je nejen musím využít k výše vytyčenému cíli, ale též, že je chci a mohu využít jen v mezích inspirace a opory, a nikoli k doslovné či přesné re-produkci.

Aby tedy výše uvedená definice jazykové hodnoty byla funkční metodicky, tj. uskutečnitelně, měla by navozovat představu kroků vedoucích k ověření předpokladu, že jsem vyčlenil určitou jazykovou hodnotu nějakým jiným způsobem, než srovnáním se všemi dalšími jazykovými hodnotami. Jak ale jinak provést analytický krok, který by *vycházel od navzájem propojeného celku, abychom analýzou získali ty prvky, které obsahuje?* Jak analyzovat, když *různost znaku jakožto pozitivního termínu*, je definovaná v opozici k *rozdílům* (které lze „odečítat“ v kvalitách, v nichž se liší označující a označované), tj. vlastně jako „čistá“ nejen vůči *substanci*, ale též vůči jakýmkoliv kvalitám, v nichž by ji bylo možné „odečítat“. Tento poslední závěr je však chybný, a to nejen vůči výkladu v 5. až 8. kapitole, ale už vůči výkladu dosavad probíranému, neboť autor vždy uvažuje o jazyku jako o systému, jako o uspořádaném celku. A tak uvažuje-li o jazykové hodnotě jako o čistě vztahové, uvažuje o ní zároveň jako o systémové, byť čistě systémové. A i když uvažuje o jazykové hodnotě jako o čistě *nesubstantivní*, přesto jako o „věci“ (v uvozovkách značících její *nesubstantivnost*), určené a konstituované „pouze“ řádem tohoto systému. V případě jazyka je tento řád dán **základními kvalitami vztahů, konstitutivními dimenzemi -diachronií, synchronií a hierarchií**. I o jazykové hodnotě jako „věci“ mohu uvažovat tak, že předpokládám vyčlenění v celku konstituující konkrétnější a pozitivní kvality: „je v diachronním, synchronním a hierarchickém vztahu k dalším jazykovým hodnotám“ -a teprve pak prověřuji její různost. Díky tomuto teoretickému předpokladu však mohu s předpokládanou jazykovou hodnotou skutečně

analyticky pracovat, neboť mohu pracovat **metodicky** se „systémovým okolím“ předpokládané jednotky a nikoli jen s jedním parametrem systému -celek částí; a budu přitom vycházet od propojeného celku a nikoli naopak od svébytného termínu.

Dříve, než se pokusím předchozí závěry zapojit do formulace definice jazykové hodnoty, měl bych si ještě ujasnit poměr svého a autorova chápání základních dimenzí **uspořádání jazyka**.

Svou „**diachronii**“ se nesnažím do předmětu synchronní lingvistiky znovu a v rozporu s autorem zavést vztah *následnosti* mezi termíny v procesu nahrazování jednoho druhým. Nýbrž, z autorova *syntagmatického vztahu* se snažím vyčlenit tu jeho část jako relativně samostatný vztah, na niž autor odkazuje, když např. píše, že „*V syntagmatu nabývá termín hodnotu jen proto, že stojí v protikladu k tomu, co předchází nebo co následuje, nebo k obojímu.*“ (s.151). Tj. když autor vztah následnosti, či lépe **posloupnosti** mezi termíny, který vzniká v důsledku toho, že se v jazyce *udržují, ustalují řetězce mluvy*. Tj. když tvrdí, že i o jazykové hodnotě, tedy o jazykové jednotce vyčleňované synchronní lingvistikou je nutné uvažovat jako o chronologické, nebo alespoň jako o orientované v čase.

O chronologičnosti jazykových znaků psal autor také již v první části textu, kdy vedle principu arbitrárnosti znaku, arbitrárnosti svazku sjednocujícího označující a označované, vyčlenil *lineární povahu označujícího* za druhý obecný princip strukturace jazyka: „*Označující je svou povahou auditivní, a probíhá pouze v čase, od něhož přebírá tyto charakteristiky: (a) představuje určitý rozsah a (b) tento rozsah je měřitelný v jediné dimenzi: tou je linie. (...) Proti vizuálním označujícím (například námořním signálům apod.), která mohou vést ke komplikacím hned v několika dimenzích současně, mají akustické označující k dispozici pouze linii časovou; jejich prvky se představují jeden po druhém, tvoří řetěz. Tento jejich charakter se okamžitě projeví, jakmile je zachytíme písmem a následnost v čase nahradíme prostorovou linií grafických znaků.*“ (s.100).

Účelem vyčlenění mé diachronní dimenze by pak mělo být to, abych si zabránil v sice možná doslovném, avšak asi i vůči autorově pojetí jazyka falešném čtení, dle kterého hodnotu konstituující různost v syntagmatické dimenzi spočívá jen v různosti v *časové linii* či v *prostorové linii grafických znaků*.

Různost jazykové hodnoty v diachronní dimenzi se pak skutečně odvíjí od určení polohy termínu vůči jeho chronologickému okolí, tj. od různosti termínu v řetězci, od toho co předchází a následuje. To však údajně ani u autora není ještě to samé, co syntagmatický vztah: „*'Následují-li (tj. jednotky) za sebou a nevykazují mezi sebou žádný vztah, syntagmatem je nenazveme, ... ale syntagma tvoří několik následných jednotek, které mají mezi sebou (nebo k celku) vztah.'* (Engler 1985 R.)“ (poznámka překladatele s.150). Citovaný *žádný vztah mezi za sebou následujícími jednotkami* se tudíž nemůže týkat samotného vztahu různosti v časové linii, která ve své pozitivní části nese vymezení začátku a konce termínu a zároveň posloupnost před a potom, relaci v lineární poloze, relativní lineární polohu.

To však zdaleka není zanedbatelná kvalita. Jednak je to již zmíněný předpoklad a součást syntagmatické strukturace jazyka: „*... 'Na svém místě v syntagmatu slovo funguje v důsledku toho, že má začátek a konec, i v důsledku toho, že před ním a za ním musejí stát jiná slova.'* (Engler 2000 D.)“ (poznámka překladatele s.151). Jednak sama o sobě vytváří v jazykové hodnotě formu myšlení jako moment rozčleňování celku na posloupnost jednotlivých myšlenek.

Místo v syntagmatu je však plně určeno až od diachronie odlišným *vztahem po sobě následujících jednotek*. Mohl bych říci, že *na svém místě v syntagmatu* funguje termín až v důsledku toho, že jeho vztah k okolním jednotkám v diachronní dimenzi má přidanou hodnotu vztahu k nadřazenému celku, vztahu v **hierarchické dimenzi**, že zde stojí **určitá** posloupnost

jako protipól **určitého** významu, určité operační struktury jednotlivých myšlenek. Místo v syntagmatu je spíše než jen článkem v nekonečném řetězu či úsečkou na přímce -místem v „lineární figuře“. („Figuru“ míním ve smyru „vzorce, obrazce“ i s případnou konotací na její smysl v literární teorii. Přitom si nemyslím, že ve vztahu k autorovu *auditivnímu obrazu* se jedná o nepřístojný neologismus.) Figura ustanovená na linii, na určitém rozsahu, se začátkem a koncem, s před a potom, s minulostí a budoucností (alespoň potenciální v případě fragmentů) je tedy spíše figurou času, resp. **figurou děje**.

Místo v syntagmatu by tedy nebylo úsečkou na přímce, ale „místem v úsečce na přímce“. Promítnuto do pořadí, nedávala by syntagmatický vztah různost založená na „předchozí/následující v pořadí“ či např. „třetí v pořadí“, ale např. „třetí ze čtyř“ (naopak matematickou číselnou řadu přirozených čísel bych za „syntagma“ považoval, neboť je ohraničena 0 a ∞ ; je to obdobný rozdíl jako mezi „pes je“ či „Pes je...“ a „Pes je.“). Myslím si totiž, že výše uvedené citace bych měl spíše číst tak, že: **syntagma tvoří po sobě následující jednotky, pokud spolu vytváří komplexnější jednotku; syntagma tedy vytváří hierarchická struktura upravující samotnou polohu v řetězci jednotek na funkční místo v určité figuře děje**.

Tak např. vezmu-li řetězec vzniklý svévolnou kombinací: „Pánavěrnýstatečněvzdysvéhopesbrání.“ (parafráze jedné z položek ze subtestu *Přeházená slova* Stanford-Binetovy inteligenční škály -třetí revize -forma L-M) -a mám-li z tohoto řetězce vyčlenit slova a pracovat s nimi jako s jednotkami syntagmatu „celá věta“, nestačí tento řetězec jen rozčlenit na jednotlivá slova, která v českém jazyce existují, ale musím je též podle úzu českého jazyka **uspořádat jako součásti celku**: „Věrný pes vždy statečně brání svého pána.“ - nebo s opačným obsahem tématické a rématické části- „Svého pána vždy statečně brání věrný pes.“ K dispozici je sice jen *časová linie*. Např. jednotka „vždy“ však vykazuje s „pes“ syntagmatický vztah, nikoli v důsledku bezprostřední návaznosti v *časové linii*, posloupnosti v řetězci, ale jako součást určité figury děje - „oznamovací věta“, jako součást jejího přísudku. Fgury, která umožňuje a předpokládá „vnitřní skoky a zpětné kroky“ v *časové lini*. Čímž je snad hierarchická dimenze, vztah realizovaný prostřednictvím dalšího rozměru „nad“ rozměrem lineární posloupnosti řetězu zřejmější.

Svou „**synchronii**“ se nesnažím do předmětu synchronní lingvistiky znovu a nesmyslně, neboť nadbytečně, zavést vztah *koexistence* mezi termíny v jazyce jako celku. Nýbrž, z autorova *asociativního vztahu* se snažím vyčlenit tu jeho část jako relativně samostatný vztah, na niž autor odkazuje, když píše, že: „Z druhé strany, vně promluvy, se ta slova, jež mají něco společného, v paměti navzájem asociují, a vytvářejí se tak skupiny, v nichž vládou značně různé vztahy. (...) Syntagmatický vztah je vztah in praesentia; spočívá na dvou nebo více termínech, které jsou v určité faktické řadě přítomny zároveň. Asociativní vztah naopak sjednocuje ve virtuální mnemonickou řadu termíny in absentia.“ (s.151). Tj. když autor vyčleňuje další rozměr pro vztahy mezi termíny v rámci jazyka jako celku v protikladu k *promluvě*, k *syntagmatu*, k jazykovým jednotkám jako figurám *časové linie*, děje.

Nejedná se mi tudíž o synchronii vyčleněnou v protikladu k diachronii, chápané jako nahrazování termínů v jazyce jako celku v průběhu historického času, ale o synchronii vyčleněnou vůči diachronii v syntagmatu, která nám umožňuje pracovat s termínem jako s *bodem* spojeným s jiným bodem či body bez ohledu na- či dokoce v protikladu k jejich začlenění v syntagmatické struktuře: *Daný termín je jako střed konstelace, to jest bod, v němž se sbíhají jiné koordinované termíny, jejichž celkové množství je neurčité...*“ (s.155). Tj. když autor tvrdí, že se v jazyce *ustalují, udržují skupiny termínů jež mají něco společného*.

Nutnost těchto skupin termínů jež mají něco společného autor zdůvodňuje rovněž kvalitou jedné z látek vstupujících do znaku, jako v případě syntagmat, a sice potřebou řádu v

myšlení jako takovém, na níž je jazyk „odpovědí“: „ *'Kdyby [nebylo] oné masy forem [ve vnitřní pokladnici], která skládá u každého jednotlivce jazyk, byl by v každé hlavě chaos a mluva a řeč by byly nemyslitelné. Nutnost určité klasifikace toho či onoho řádu je nutnost apriorní, a ani přitom nemusíme klást do popředí psychologii. (...)' (Engler 2024 R.)*“ (poznámka překladatele s.154).

Asociace podle podobnosti, a to podobnosti v obsahu jazykové jednotky (ať už v označujícím či označovaném), však ještě nedává *skupinu* ve smyslu třídy či *čeledi*. Autor v tomto smyslu také píše o tom, že: „*Zatímco syntagma vyvolává okamžité představu pořadí a určitého počtu prvků, termíny asociativní čeledi nevystupují ani v určitém množství, ani v určeném pořadí.*“ (s.155). Čím jsou tedy určené? Samotnou podobností? Co však zaručí, že nebudu sdružovat do jedné asociativní skupiny jednotky tu podle jedné, tu podle jiné kvality označujícího či označovaného. Takové skupiny jako „*kozel - pytel - pytlík - rychlík - Karlík*“ určitě autor neměl na mysli, a přitom pro všechny jednotky platí, že jsou spojené na základě jednoho principu -podobnosti. Abych zajistil podobnost všech jednotek se všemi, musím i zde zavést určité nadřazení jedné kvality nad všemi synchronně existujícími, musím dimenzi synchronní opět kombinovat s **dimenzí hierarchie**. A o tom autor podle mne píše, když „*mluví ještě o třetí charakteristice, která je ve formulaci editorů přítomná jen implicitně, srov.: 'V těchto asociativních skupinách je jeden prvek invariabilní a jeden prvek variabilní' (Engler 2039 G); jiné zápisky tu místo 'jeden prvek' mají 'cosi'.*“ (poznámka překladatele s.155).

Myslím si tudíž, že různé autorovy charakteristiky asociativního vztahu bych měl ve stručnosti číst tak, že: **daný termín je jako střed konstelace v němž se sbíhají různé asociace, jejichž celkové množství je neurčité; asociace ve smyslu sdružení tvoří jednotky, které jsou si vzájemně podobné v kvalitě či kvalitách jejich obsahu (označujícího a označovaného), které jsou pro konstituování daného sdružení nadřazené všem ostatním kvalitám.**

Grafickým zobrazením jednotlivého sdružení by mohla být figura „diskrétní kružnice“ jako **figura ekvivalence**. Zde jsou též všechna místa na kružnici ekvivalentní, a to vůči středu (a přitom není určené ani množství ani pořadí). Ve středu ale není žádné další podobně srovnatelné místo, žádná další jazyková jednotka. Jak *ustálit* jazykově, tj. systémově s pomocí „materiálu“, který je k dispozici, abstrakci a koordinační funkci jednoho rozměru z kvalitativně n-rozměrných bodů dané „kružnice“? Jak do daného modelu zavést hierarchický vztah tak, aby byl zobrazením korespondující reality v systému jazyka? Nebo snad na tuto dimenzi rezignovat, a na rozdíl od syntagmatických vztahů fixovaných v reálně existujících komplexnějších jednotkách přijmout autorovu charakteristiku *virtuálnosti* do důsledku a spokojit se s tím, že asociace jsou méně reálné a faktické než syntagmata, že jsou jen teoretickým konstruktem, fikcí na základě reálné a faktické „ne-srovnatelnosti“?

Možná je však jako alternativa jen rezignace na vysvětlení. Jinak je třeba vysvětlit, jaké vztahy umožňují faktickou existenci *čeledí* jako:

pán
pána
pánovi
pána
pane
pánovi
pánem

(bez ohledu na to, že je tato asociace určitá i počtem).

Řešení tedy nabízí pojem **paradigmatu** (známý i autorovi -*paradigmata flexe* jsou dle autora *charakteristický typ seskupení druhu s vymezeným počtem*- avšak v obecnější teoretické

platnosti nepoužívaný -srov. s.155), spíše však svým obecným významem *příklad, vzor*, než specifičtěji jazykovědným: „*typ, vzor skloňování n. časování, soubor tvarů skloňovaného n. časovaného slova*“.³⁹ Bod, vůči kterému by mohly mít všechny jednotky stejnou valenci, stejnou platnost, by mohla obsadit **samotná jedna z ekvivalentních jednotek plnicí dvojí funkci díky přidané hodnotě vzoru**. Stejně tak a ještě lépe by jej pak mohla obsadit „**nadřazená jazyková jednotka**“ jako taková, nové spojení označujícího s asociací jako označovaným. V grafickém zobrazení by se tedy jednalo spíše o „diskrétní kužel“, kde „jednotka vzor“ by jednou byla členem „diskrétní kružnice“ a podruhé -v jiné, hierarchické dimenzi- jako „vzor jednotky“ vrcholem tohoto „kužele“.

Pokusím-li se zapojit výše uvedené závěry do definice jazykové hodnoty, mohla by mít následující podobu: **Jazyková hodnota je taková různost v hierarchiích diachronní a synchronní dimenze organizace jazyka jako celku, která slouží k udržování asociace mezi rozdíly v označujícím a označovaném**. Výklad řešení dilemat při určování jazykových jednotek-hodnot provedený metodicky by pak spočíval v takovém výkladu jejich rysů, vyplývajících z rozdílů v označujícím a označovaném, který by postupoval podle tohoto řádu: „*[Pouze výše stanovené distinkce mezi vztahy syntagmatickými a asociativními naznačuje způsob třídění, který se nabízí sám od sebe a který je jediný, jež lze klást do základu gramatického systému.]*“ (s.165).

Jaké poučení tedy mohu vyvodit z teorie pojmu jazykové hodnoty pro další upřesnění své představy o kritériích určování a kvalitativního rozlišování lexikografických praktik?

Především, k otázce paradoxu sebereflexivity jazyka mohu poznamenat, že mi na základě tohoto pojetí slova jako znaku-jazykové hodnoty vyčleňované/začleňované z/do jazyka jako systému nepřipadne ani tak záhadné, že jeho význam odkazuje na jiná slova či jazykové jednotky. Znak se ve výroku o rovnosti ocitne v takové figuře, kde za jeho označované je nabízena náhrada jiným znakem, jinou jazykovou jednotkou, pro kterou zas recipročně je tento znak nabízen jako označované. **V rámci paradigmatické struktury jazyka to je jen pochopitelné, obdobně jako volba „jazykové jednotky-syntagmatu“ klasické, „rododruhové“ definice k vyjádření vyčleňování/začleňování jednotek v této struktuře.**

Z této perspektivy mi připadá spíše záhadné, resp. nesamozřejmé, že význam slova může odkazovat též k objektu, že „malíř, který vysvětluje svůj tvůrčí záměr v jazyce, pak vůbec něco namaluje“. Samozřejmě, že tato „záhada“ je vysvětlitelná pojmem názoru, zprostředkujícího jako třetí, avšak relativně fakultativní, složka znaku jeho odkaz na objekt „mimojazykové reality“. Na druhé straně, daná teorie mnohem lépe než teorie jazyka jako nomenklatury vysvětluje možnost pedagogů obávaného verbalismu, a to včetně používání takové logicky přesné definice, ke které je názorem nanejvýš schéma dělení pojmu. **Jazykové jednotky-syntagmata hádanky či exempla se pak jeví lépe odpovídat potřebě sepětí metajazykového sdělení s názorem, současné metajazykové a poznávací funkčnosti kódu.**

5. ZÁVĚR

Jistě bych mohl pokračovat v dalším propracovávání dané teorie vtahováním do hry dalších literárních zdrojů, nebo triangulací s dalšími empirickými daty. Na druhé straně mohu i výsledek dosavadní práce shrnout a uzavřít, a to „lexikograficky“ stručnou formou: **Provedená**

³⁹ *Slovník spisovného jazyka českého. IV P-Q. Praha, Academia 1989, s.39.*

teoretizace daných dat umožnila postup od chápání jednojazyčného výkladového slovníku žáků jako nomenklatury, kultivované imperativem logické definice, k jeho chápání jako struktury sémiotických hodnot, kultivované různými žánry metajazykové funkce (logická definice, hádanka, exemplum) a ideologickou konkurencí různých oborů poznání ve věcném členění jazykem myšleného světa.

Nakolik se tento výsledek osvědčí pro teoretizaci dalšího vývoje učení navazujícího na prvouku ve 3. až 5. ročníku je otázkou. Troufám však, že provedená teoretizace může mít i svou vlastní hodnotu vzhledem k tomu, že objasňování významu slov patří ke každodenní práci nejen učitelů, ale právě školáků. A tedy i tento příspěvek k teorii toho, jak si žáci počínají, by mohl umožnit prohlubování vzhledu dospělých, učitelů, lingvistů či psychologů nejen do situace klinického či poradenského testování inteligence dětí, ale též do situací jejich každodenního života; včetně oněch „problematických“ případů, kdy žáci na otázku „Co znamená slovo xy?“ či „Co to je xy?“ odpovídají pověstným „Hmm, xy je když hmm.“, nebo, když jsou po své jednoslovné odpovědi opravováni „Odpovídej celou větou!“.

A nebo taky trochu jinak. K čemu nakonec takové úvahy, když přece nechci tvrdit, že by dětmi podávané výklady významu slova „pomeranč“ byl přesnější a kulturnější než botanická definice *plod pomerančovníku*? K čemu takové úvahy, když z porovnání odpovědí v 1. a 2. ročníku vyplývá, že děti pomalu, ale jistě směřují k osvojení si vědeckých definic? Skutečně však jistě? A -dovolím-li si opakování- je dobrá hádanka, taková, která by měla vtip obdobný paradoxu špejle jako nejedlé součásti jídla, skutečně méně kulturní, a třeba i méně kognitivně funkční?

PŘÍLOHA

Jednoduché formy A. Jollese⁴⁰

Dle *Slovníku literární teorie* (Praha, Československý spisovatel 1977, s.162) zavedl tento termín André Jolles k souhrnnému označení: **legandy, pověsti, mýtu, hádanky, přísloví, kasu, memorabile, pohádky a anekdoty**. V teorii tohoto autora se má jednat o případy jazykových jednotek úrovně elementárních slovesných forem, odpovídajících *lidským mentálním postojům a myšlenkovým dispozicím a aktům*. K.Ranke⁴¹ údajně interpretuje jednoduché formy jako „*antropologicky konstantní praformy lidské výpovědi, jako žánrové archetypy*.“⁴²

Podle *Průvodce po světové literární teorii* (Praha, Panorama 1988) Jolles vypracovává teorii *tvoroslovného přístupu* k literatuře, přístupu, jenž si klade otázku: „*nakolik suma poznaných a rozlišených tvarů vytváří jednotný, principiálně uspořádaný, vnitřně souvislý a členitý celek - systém*.“⁴³ Otázka je to právě asi pro teorii literatury, tj. pro teorii slovesných útvarů vyššího řádu komplikovanosti než slovo a věta. Také se dočtu: „*autor se snaží zjišťovat cestu, jež vede od jazyka k literatuře, sledovat, „kdy a jak se jazyk, aniž přestává být znakem, může stát a stává výtvořem*“.“⁴⁴

Zdá se, že na tuto poslední otázku nachází Jolles odpověď v následujícím schématu:
-lidé jsou nadáni jistými *duchovními dispozicemi* (Geistesbeschäftigung)⁴⁵;
-tyto jsou *příznačné pro určitý svět*,⁴⁶ resp. světy či *okruhy*, jimiž se *lidský duch zaměstnává*;⁴⁷
-realizují se *skrze jazyková gesta*,⁴⁸ více či méně *výrazná a jasná*,⁴⁹ ve *spojení*⁵⁰ s jednoduchými formami, tj. s *konkrétním zpředměněním v jazyce*;⁵¹
-tento proces je *znovuuskutečnění zpředměnění uskutečňujících se v životě*.⁵²
Pro Jollesův tvoroslovný přístup je tak charakterické analyzovat jednotlivé jednoduché formy tak, že hledá *pojmem*,⁵³ jehož jsou ztvárněním. Formy jsou tudíž vysvětlované svým obsahem, nikoli však věcným, tradičním „*motivem*“, ale akčním, jazykovým gestem, resp. strukturou těchto gest, resp. „*figurou*“. Přímou se pak nabízí považovat je za poetické tropy na úrovni textů (vs. tropy na úrovni slov).

1. Legenda

Dle citovaného *Slovníku* je to „*útvár náboženské epiky středověké, vyprávějící o životě, skutcích, zázracích a mučednictví církevních světců*.“⁵⁴

Jolles analyzuje legendu konstituovanou v západní církvi od prvního století našeho letopočtu, antilegendu a legendu v současném světě sportu se zázraky výkonu.

⁴⁰ Jolles A.: *Einfache Formen*. Halle 1929.

⁴¹ Který se dle *Průvodce po světové literární teorii*. Praha, Panorama 1988, s.244- píše „*Ranke*“.

⁴² *Slovník literární teorie*. Praha, Československý spisovatel 1977, s.162.

⁴³ *Průvodce po světové literární teorii*. Praha, Panorama 1988, s.234.

⁴⁴ Tamtéž s.235.

⁴⁵ Tamtéž s.236.

⁴⁶ Tamtéž.

⁴⁷ Tamtéž s.237.

⁴⁸ Tamtéž.

⁴⁹ Tamtéž s.238.

⁵⁰ Tamtéž s.237.

⁵¹ Tamtéž s.236.

⁵² Tamtéž.

⁵³ Tamtéž.

⁵⁴ *Slovník literární teorie*. Praha, Československý spisovatel 1977, s.197-198. Etymologicky původnějším významem je text kanonizovaných životopisů svatých, určený k *předčítání* v den jejich svátků.

„*Katolická legenda zachycuje život (vita) světcův nikoli ve smyslu historického podání, nýbrž pouze v momentech, v nichž se zpředměnilo dobro; historický běh života láme na objektivované složky a ty naplňuje imitabilními hodnotami.*“⁵⁵ Pojem, který legenda ztvárňuje, je **imitatio ctnosti - dobra** (napodobení - „*ve středověku jednoznačně uváděným ve vztahu s imutare (měnit se tak, že člověk vstupuje do něčeho jiného)*“)⁵⁶ ve světě katolického středověkého křesťanství.

Legendou by se tedy na úrovni jazyka znovuuskutečňovalo to, co v životě katolické církve kanonizací světce: „*všechno, co světcova osoba znamenala, stává se pouhým exponentem ctnosti, stvrzené zázrakem, po smrti otevřené, a po nanebevzetí promítnuté do věci, relikvie.*“ (zdůraznil M.K.)⁵⁷

2. Pověst - Sága

Pověst je dle citovaného *Slovníku* „*žánr lidové vypravěčské prózy*“, který je ve srovnání s pohádkou „*konkrétněji vázán časem, místem, zvláštním předmětem, osobou nebo událostí a činí si nárok na věrohodnost, přestože je spjat s nadpřirozenými jevy.*“⁵⁸ Josef Peterka, autor hesla, rozlišuje pověsti: místní, historické, o původu (etiologické), legendární, erbovní a rodové, o lidech a démonické.

Jolles údajně analyzuje nordické ságy, řecký a germánský epos, antiságy a románové cykly Zoly a Galsworthyho. „*Vychází z rozlišení ság do tří skupin - příběhy o islandských osídlencích (islendingasögur), královské příběhy (konungasögur) a příběhy z dávných dob (fornaldarsögur), přičemž (...) klade ustavení ságy do první skupiny.*“⁵⁹ (V němčině termín *Sage* označuje především pověst. To asi vedlo k podle mne nevhodnému překladu ve *Slovníku*.)

Sága je dle *Slovníku* „*1. prozaický žánr staré islandské literatury z 12. a 13. století; (...) 2. v moderní literatuře rozsáhlá románová skladba, kronika rozvětveného rodu, která líčí zpravidla osudy několika generací*“.⁶⁰ Podle Jollese sága ztvárňuje pojem, jehož obsahem je *rodina, kmen, pokrevní svazky - „je to „svět hrdosti na předky, otcovského prokletí, rodinného majetku a rodinných rozepří, únosů manželek a cizoložství, krevní msty a krvesmilství, věrnosti příbuzných a nenávisti mezi nimi, svět otců, synů, bratrů a sester, svět, v němž vládne dědičnost.*“ (zdůraznil M.K.)⁶¹

„*To, co v legendě představovala relikvie, u ságy představuje dědictví*“ (zdůraznil M.K.) *ve smyslu předmětném (rodový dvorec, rodinný poklad, otcův meč).*“⁶²

3. Mýtus

Mýtus je dle *Slovníku* synonymem báje. Je to „*fabulovaný útvar vypovídající o historii bohů, vzniku a povaze světa, člověka i o jiných přírodních a sociálních reáliích.*“⁶³ Vladimír

⁵⁵ *Průvodce po světové literární teorii.* Praha, Panorama 1988, s.236.

⁵⁶ Tamtéž.

⁵⁷ Tamtéž.

⁵⁸ *Slovník literární teorie.* Praha, Československý spisovatel 1977, s.292.

⁵⁹ *Průvodce po světové literární teorii.* Praha, Panorama 1988, s.237-238.

⁶⁰ *Slovník literární teorie.* Praha, Československý spisovatel 1977, s.339-340.

Rodové ságy, které jsou dle *Slovníku* „*nejvládnějším žánrem staroislandské prózy, nemajícím obdobu v celé středověké literatuře*“, „*vypravují o událostech z doby od osídlení Islandu do 11. století, především o sporech mezi rody, které vznikaly často z nepatrných příčin a vedly ke krvavým konfliktům; vyznačují se básnickým viděním všední skutečnosti, přísně objektivním a neozdobným stylem, častými digresemi, strohými dialogy a uváděním složitých rodokmenů.*“

⁶¹ *Průvodce po světové literární teorii.* Praha, Panorama 1988, s.238.

⁶² Tamtéž.

⁶³ *Slovník literární teorie.* Praha, Československý spisovatel 1977, s.243.

Macura, autor hesla, uvádí i druhý, *přenesený*, význam tohoto slova - „každý produkt poznávacího nebo interpretačního procesu, který nemíří k podstatě jevů, ale ulpívá na jejich povrchových vlastnostech, pomocí nichž pak skutečnost více či méně kolektivně závazným způsobem vykládá, systematizuje a hodnotí.“⁶⁴

S odkazem na sémiotiku, zvláště francouzskou, a zvláště na R.Barthése, uvádí formální definici mýtu: „znakový útvar, jehož složka označující je sama celistvým znakem“.⁶⁵ Ve srovnání s Jollesovou teorií mýtu co jedné z jazykových jednotek to asi není definice uspokojivá z hlediska požadavku artikulace specifické odlišnosti definovaného předmětu. Na druhé straně to je uspokojivě obdobné zařazení do rodové kategorie -jazyková jednotka s vlastním významem.

Podle Jollese údajně nelze použít časově a územně vymezený materiál. Mýtus se ustavuje tam a tehdy, vytvoří-li se pro člověka svět z *otázky a odpovědi*.⁶⁶ Analyzuje starozákonní mýtus geneze, mýtus o Vilému Tellovi, Rigvédu.

„Duchovní dispozici, skrze niž dochází jednoduchá forma mýtu k platnosti, charakterizuje autor pojmem **vědění** (Wissen; zdůraznil M.K.), neztotožňuje jej však s oním věděním, k němuž směřují a jež podmiňují poznatky a zkušenosti, nýbrž „s nepodmíněným věděním, které se člověku dostává jen tehdy, je-li otázkou a odpovědí tvořen předmět sám, a je-li ohlašován a prokazován skrze slovo, skrze věštbu“. Autor srovnává mýtus s orákulem, jež náleží k téže duchovní dispozici, avšak otázku a odpověď vztahuje na jednotlivý případ, zatímco v mýtu se týká toho, co je stálé.“⁶⁷

To, co v legendě představovala relikvie, v sáze dědictví, je v mýtu **symbol**. Např. barevný šátek, „který „může být symbolem, dává-li předmětnou odpověď na otázku: co je strana, co je gilda, co je pluk, co je vlast“.“⁶⁸

4. Hádanka

Dle Slovníku „krátká literární forma, naznačující několika neobvyklými pohledy určitý (nejčastěji konkrétní) předmět tak, aby zároveň zůstal utajen, a vybízející svou významovou otevřeností nebo přímo výslovným požadavkem k řešení.“⁶⁹

Josef Peterka, autor hesla, uvádí, že „Význam hádankovitého, engimatického (z řeckého *ainigma* = temná řeč, hádanka) myšlení přerůstá ve středověku žánr hádanky a stává se spolu s alegorickým, symbolickým a perifrastickým (opisným -poznámka M.K.) vyjadřováním charakteristickým rysem literatury vůbec.“⁷⁰ (Zajímavý je odkaz na R.Callois: *L'engime, origine de l'image*. In: *Poetics - Poetic - Poetyka*. Warszawa 1961.)

Zvláštní jazyk (Sondersprache), od něhož je vždy odvozeno jazykové gesto v hádance, analyzuje Jolles na příkladu katechismu a Rigvédy.

Hádanka, realizující se v otázce a odpovědi, se rovněž pojí s **věděním**. „Zatímco se však člověk mýtem ptá světa a jeho úkazů na jejich povahu, v hádance „klade člověk, který zná odpověď, otázku druhému člověku, a klade ji tak, že přivádí druhého k věděni“.“⁷¹ V hádance však nejde o *rozluštění*, ale o *luštění*, je to *zkouška*, dotazovaný má být vyzkoušen, prokázat *jisté hodnoty*.⁷²

⁶⁴ Tamtéž.

⁶⁵ Tamtéž.

⁶⁶ *Průvodce po světové literární teorii*. Praha, Panorama 1988, s.238.

⁶⁷ Tamtéž s.238-239.

⁶⁸ Tamtéž s.239.

⁶⁹ *Slovník literární teorie*. Praha, Československý spisovatel 1977, s.131.

⁷⁰ Tamtéž.

⁷¹ *Průvodce po světové literární teorii*. Praha, Panorama 1988, s.239.

⁷² Tamtéž.

Tím, čím jsou u předchozích forem relikvie, dědictví a symbol, je u hádanky **runa**.⁷³ (Zde není jasné, zda jde spíše o písmo, spíše o tajemství, či spíše o tajemné písmo?)

5. Přísloví -průpověď

Dle *Slovníku* je to „*stručně a jadrně stylizovaný soud obsahující zásady nebo zevšeobecněné zkušenosti kolektivu. Nadosobní, imperativní a poznávací obsah přísloví vyniká zvláště v kontrastu s příbuznými folklórními útvary, pořekadlem, rčením a úslovím, v nichž převládá tvořivost fantazijní a čistě jazyková.*“⁷⁴

Josef Peterka, autor hesla, rozlišuje přísloví metaforická a gnómická (blízká nejen gnómám, ale též sentencím-průpovědím a aforismům).

Jolles „*vyhrazuje název průpověď pro jednoduchou formu, název přísloví pak pro její formu zpřítomněnou, k níž řadí též sentenci, apoftegma aj.*“⁷⁵

„*Průpověď, (...) se obrací ke světu jednotlivosti, izolovanosti, ke světu, „který zná sice sčítat, nikoli však násobit“.* Je spjatá s duchovní dispozicí, již autor charakterizuje pojmem **zkušenost**, zpřesňuje jej však jako pouhou sumu rozmanitých jednotlivin. (zdůraznil M.K.)“⁷⁶ Forma se údajně vzdaluje abstrakci a zevšeobecnění.

Věcně odpovídá průpovědi **emblém**. (Rozdíl vůči symbolu by mohl být i v etymologii - vmetnutí, co je vryté vs. dohromady házím, spojuji, dohaduji se; a v synonymii odznak vs. znak.)

6. Kasus -exemplum

Kasus je dle *Slovníku* „*jedna z tzv. jednoduchých forem v pojetí A.Jollesa, tj. elementárních slovesných útvarů především folklórních; kasus vidí svět a život jako sféru norem a hodnot, ale tyto normy, hodnoty, pravidla a zákony problematizuje, zpochybňuje jejich přímou a jednoznačnou platnost, staví je proti sobě, odkrývá jejich vnitřní rozpory a klade je jako otázku; zároveň se však zřiká pozitivní odpovědi. Jako příklad kasu lze uvést vyprávění o krokodýlovi, jenž uloupil matce dítě; slíbí je však vrátit, jestliže matka správně odpoví, co krokodýl s dítětem učiní. Matčina odpověď: Nevrátíš mi je. Oba interpretují poměr výroku a úmluvy po svém, matka žádá dítě nazpět, krokodýl je odmítá vrátit.*“⁷⁷

Jolles analyzuje soudní případy, též exempla a příklady zvláště z indické sbírky 11. století Kathásaritságara a středověkých minnesangů.

„*U kasu vychází ze soudních případů, na nichž zprvu sleduje, „jak pravidlo, paragraf zákona přestupuje do dění a jak tím, že se dění zmocňuje jazyk, dostává to, co se stalo tvar...“.* Spojuje jej s duchovní dispozicí, která nazírá svět podle **norem**, nikoli však ve smyslu kvalitativním jako legenda, nýbrž kvantitativním, tj. klade normu proti normě, přičemž morálka plyne z pohyblivého hodnocení. (zdůraznil M.K.)“⁷⁸

Odměna je předmět, věc, vztahující se ke kasu jako relikvie, dědictví, symbol, runa a emblém k předchozím formám.

7. Memorabile

Dle *Slovníku* je to „*termín zavedený A.Jollesem; označuje jednu z tzv. jednoduchých forem, tj. elementárních slovesných útvarů. Memorabile se orientuje na faktické události, vyzvedá jejich konkrétní detaily a podtrhuje jejich věrohodnost; na rozdíl od holé zprávy*

⁷³ Tamtéž s.240.

⁷⁴ *Slovník literární teorie*. Praha, Československý spisovatel 1977, s.307.

⁷⁵ *Průvodce po světové literární teorii*. Praha, Panorama 1988, s.240.

⁷⁶ Tamtéž.

⁷⁷ *Slovník literární teorie*. Praha, Československý spisovatel 1977, s.168.

⁷⁸ *Průvodce po světové literární teorii*. Praha, Panorama 1988, s.240-241.

akcentuje zajímavé podrobnosti, jež stavějí vlastní událost do zvláštního světla, citově ji zabarvují nebo v ní odhalují nové vztahy. Základ memorabile tvoří události a postavy skutečné a historické, ozvláštňené jedinečnými podrobnostmi. K memorabili lze počítat např. některé zprávy z černé kroniky novin, historické pověsti realistického rázu nebo folklórní tzv. povídky ze života (vzpomínkové vyprávění).“⁷⁹

Jolles údajně analyzuje novinovou zprávu o sebevraždě komerčního rady S., historický zlomek o zavraždění Viléma Oranžského.

Na rozdíl od pouhé zprávy o události, rozebíhá se memorabile při svém „shrnujícím podání ke konkrétním faktům, jež případ provázela -tj.- zaznamenává fakta a současně z jejich sledu vytváří skutečnost, která je jim nadřazena a k níž se „nyní jedinečně všechny jednotlivosti významově nasycené vztahují -z volně řazených faktů se zrealizovala spojitá skutečnost“. Duchovní dispozicí se memorabile cele obrací k fakticitě, ke **světu faktů**, je formou nabízející to, co je konkrétní (v původním smyslu latinského slovesa *concreasco* = *srůstám, usazuji, houstnu*). (zdůraznil M.K.)“⁸⁰

Jako věc odpovídá memorabile **dokument**.

8. Pohádka

Pohádka je dle *Slovníku* „prozaický žánr lidové slovesnosti, jehož vyprávění podává objektivní realitu jako nadpřirozenou s naivní samozřejmostí, jakoby vše bylo skutečné; přes svoji fiktivnost tak zpravidla postihuje některé základní lidské touhy a obecné životní pravdy. Na rozdíl od pověsti se poetický výmysl v pohádce netýká žádné konkrétní historické události, takže čas, místo děje, charakter a sociální prostředí se v pohádce určují jen rámcově, stereotypně (byl jednou jeden..., za sedmými horami...) a sémantické těžiště je v napětí ze sledu konkrétně daných problémů, v nichž se hrdina ocitá a které zdařile řeší.“⁸¹

V *Průvodci* není uvedeno jaký materiál Jolles analyzuje. Údajně srovnává pohádku s novelou (která se v západní literatuře údajně objevuje souběžně) a „Dochází k závěru, že chceme-li pohádku vnést stejným způsobem jako novelu do světa, „ihned cítíme, že je to nemožné, ne proto, že v pohádce musí být události zázračné, zatímco ve světě takové nejsou, nýbrž že události tak jak je potkáváme v pohádce, jsou vůbec myslitelné jen v ní.“ (...) Na rozdíl od filozofické etiky, etiky jednání, zde platí **etika dění anebo naivní morálky**, jež je také duchovní dispozicí této jednoduché formy, pořádající děje, běh věcí. „Z vnitřní vystavby plyne morální uspokojení: jakmile vstupujeme do světa pohádky, rušíme svět skutečnosti, pocitovaný jako nemorální.“ (zdůraznil M.K.)“⁸²

Pro věc odpovídající této formě autor údajně nenachází pojmenování. (Sám bych navrhl „kolébku“.)

9. Anekdota -vtip

Dle citovaného *Slovníku* je to: „1. původně to, co nebylo z různých důvodů zveřejněno a bylo předáváno jen ústně (...) 2. dnes (...) krátké (často jen ústně šířené) vyprávění humorné příhody, sloužící zpravidla k charakteristice nebo **zesměšnění** (zdůraznil M.K.) nějaké známé osobnosti, události, doby, rasy, národa, společenské vrstvy, skupiny atd. (...) Pro anekdotu je žánrově příznačná pregnantní stručnost a směřování k výrazné a úderně vtipné pointě; po formální stránce má anekdota blízko k facetii.“⁸³ (Zajímavé je, že anekdoty byly používány jako moralizující a poučné příklady -exempla, tj. obdobně jako hádanky byly používány jako

⁷⁹ *Slovník literární teorie*. Praha, Československý spisovatel 1977, s.225.

⁸⁰ *Průvodce po světové literární teorii*. Praha, Panorama 1988, s.241.

⁸¹ *Slovník literární teorie*. Praha, Československý spisovatel 1977, s.285.

⁸² *Průvodce po světové literární teorii*. Praha, Panorama 1988, s.242.

⁸³ *Slovník literární teorie*. Praha, Československý spisovatel 1977, s.20-21.

anekdoty; a že jsou považovány za základ novely, což je zas obdoba Šklovského názoru na průběh vzniku kultivovaných žánrů z nekultivovaných, jednoduchých, lidových.)

V *Průvodci* se píše, že Jolles analyzuje „vtip“ a v rámci vtipu probírá posměšek, satiru, ironii a žert.

Duchovní dispozicí má být *komické nebo komika, uvolnění*.⁸⁴ Ve srovnání s hádankou „není rozhodující mnohoznačnost slova, nýbrž jeho dvojsmyslnost. Uvolňování jazykových vazeb, hra se slovy, neprobíhá pouze v rámci jazyka, nýbrž i v rámci logiky nebo etiky. „Svět komična je světem, v němž se věci stávají přesvědčivými tím, že jsou vymaněny ze svých vazeb, že jsou uvolňovány.““⁸⁵

Věcně odpovídá vtipu **karikatura**.

---

⁸⁴ *Průvodce po světové literární teorii*. Praha, Panorama 1988, s.242.

⁸⁵ Tamtéž s.242-243.